प्रयोगमाला (पाञ्चरात्र-भागः)①

उत्तमूरु-वीरराघवः

Table of Contents

ॐ 2

१ प्रमाणसंग्रहः 3

आचमनम् 3

प्राणायामः 3

अत्रिः 4

मन्त्रस्नानादिकार्यम् 5

आग्नेयस्नानम् 5

वस्त्रम् 6

अहरहः सन्ध्यामुपासीत 8

अनूदकी-सन्ध्यावर्णना 9

द्वात्रिंशद्-उपचारक्रमः (३२) 14

षोडशोपचारक्रमः (१६) 14

षोडशोपचाराशक्तौ - (१२) 15

तत्राप्यशक्तौ (८) 15

२ विशेषाराधनक्रमः 16

पादुकाराधनम् 17

३ षोडशोपचारक्रमः 19

आराधनसंग्रहः 19

घण्टानादनसमयनिर्देशः 19

पञ्चसंस्कारप्रयोगः 20

सदोऽनुज्ञा 20

विष्वक्सेन-पूजा 20

सङ्कल्पः 21

विष्वक्सेनोद्वासनम् 22

प्रतिसरबन्धः 22

उल्लेखनम् 22

कुम्भस्थापनम् 24

वरुणावाहनम् 24

जपः 25
आह्वानम् 26
युद्धप्रार्थना 26
उपासकसौभाग्यम् 27
प्रतिज्ञा 27
किरणकीर्तिः 28
प्रतिज्ञानुवर्तनम् 28
रक्षोहाग्निध्यानम् 29
बन्धनम् 30
रक्षाकरणम् 31
शिष्यकाष्ठादि-व्यवस्था 33
अग्निमुखम् 33
उल्लेखनम् 33
परिस्तरणान्तम् 33
पात्रसादनम् 34
प्रोक्षणीपूरणम् 34
प्रोक्षणम् 34
प्रणीताः 34
आज्य-संस्कारः 35
दर्वी-संस्कारः 35
परिधिः 35
आघारौ 36
परिषेकः 36
इध्माधानम् 36
आघारहोमः 36
आज्यभागौ 37
वैष्णवीकरणम् 37
तापनहोमः 37
पुरुषस्वरूपम् 40
सृष्टिः 41
समाजोद्भवः 42

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः 42
पुण्ड्रधारणम् 46
उपदेशः 49
होमान्तः 49
प्रणीतावोक्षणं 49
ब्राह्मणपूजनम् 50
अग्न्युपस्थानम् 50
अभ्युदयः 50
पुण्याहः 51
स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगे विशेषः 51
शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः 52
अनुज्ञा 52
सङ्कल्पः 53
मण्डले पूजा 53
गङ्गावाहनम् 54
पञ्चगव्यम् 54
पुण्याहः, प्रोक्षणम् 54
प्रतिसरबन्धः 54
अभिमन्त्रणम् 54
तापहोमः 56
पुण्ड्रधारणादि 56
उपदेशः 57
समाप्तिः 57
१३ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः 58
भूसूक्तम् । 59
नीलासूक्तम् । 64
पुरुषसूक्तम् 65
01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप् 69
02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप् 76
03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप् 83
04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप् 91

05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप् 99
06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप् 107
07 सप्तास्यासन् परिधयः 114
08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप् 122
09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम् - अनुष्टुप् 129
10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप् 139
11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप् 146
12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप् 153
13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू - अनुष्टुप् 159
14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप् 166
15 नाभ्याम् - अनुष्टुप् 173
पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः 180
16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप् 181
॥ उत्तरनारायणम् ॥ 190
परिपूर्णपुरुषध्यानम् 192
ब्रह्मसूक्तम् 193
श्रीसूक्तम् 198
१५ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः 198
१६ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा 199
१२ त्र्यम्बकं यजामहे 201
१७ यज्ञोपवीतधारणक्रमः 202
२१ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः 203
२२ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः 204
२३ पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा 206
२४ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा 207
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा 208
Goals ध्येयानि 208
संस्कृतानुवादः 208
Contribution दानम् 209

🕉①

Source: TW

१ प्रमाणसंग्रहः①

आषोडशात् ब्राह्मणस्यापतिता गायत्री; द्वाविंशते राजन्यस्य, द्व्यधिकाया वैश्यस्य ॥ (गौतमधर्मसूत्रम्)

आचमनम्②

आचमनम्

संहृताङ्गुलहस्तेन ब्रह्मतीर्थं पिबेज्जलम् ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाऽऽचमनं भवेत् ॥ (विश्वामित्रः)
गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमग्नं जलं पिबेत् ।
तन्न्यूनमधिकं पीतं सुरापानसमं विदुः ॥
अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् । (तालपत्रे)
शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ (शङ्खः) निष्ठीवने प्रसुप्ते च परिधानेऽश्रुपातने ।
क्षुते पञ्चसु चाचामेत् श्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ (वाधूलः)
दिने निषिद्धेऽपि च दन्तकाष्ठाभावेऽप्यपां द्वादशकृत्व एव ।
गण्डूषणाच्छुद्धिमपामयेत स्त्रीणां भवेदैष्टकसैकताभिः ॥
विधवा ब्रह्मचारी च यतिश्च व्रतवांस्तथा ।
ताम्बूलमञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
दन्तकाष्ठं मैथुनञ्च यावज्जीवं न कारयेत् ॥ (सनत्कुमारः)

[[i]]

प्राणायामः②

प्राणायामः

अनामिकाकनिष्ठे द्वे अङ्गुष्ठं च तृतीयकम् ।
त्रिभिर्नासापुटं बद्ध्वा प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ (पाद्मसंहिता) प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ (शाण्डिल्यः)
उपविश्यासनं वश्यं स्वस्तिकादि यथारुचि ।
व्याघ्रचर्मादिके शुद्धे ओमित्येकाक्षरं मनुम् ॥
बद्ध्वा प्रागाननः सम्यक् ऋजुकायः समाहितः ।
नासाग्रन्यस्तनयनः दन्तैर्दन्तान् असंस्पृशन् ॥

रसनां तालुनि न्यस्य श्लथबाहूभयान्वितः ।
आकुञ्चितशिराः किञ्चित् निबध्नन् योगमुद्रया ॥
हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ॥

अत्रिः③

अत्रिः

सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ।
हस्तमुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृते क्षणः ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥
हृद्यविच्छिन्नमोङ्कारं घण्टानादं बिसोर्णवत् ।
प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत् स्वरम् ॥

[[ii]]

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।
दशकृत्वः त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ॥
त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिभिः कृताः ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्राणायामैर्दहेत् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥
न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्न चेज्यया ।
गतिं गन्तुं बुधाः शक्ता योगात् सम्प्राप्नुवन्ति याम् ॥
प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।
तस्मात् स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ॥
प्रातरुत्थाय यो विप्रो सन्ध्यास्नायी सदा भवेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यास्वनुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत् तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ (बृहद्योगियाज्ञ) नित्यमामलकस्नानं पापिनामपि मुक्तिदम् । (हारीतस्मृतौ) शिरस्नानं कटिस्नानं गलस्नानं तथैव च ।
आजानुबाहुपर्यन्तं भवेत् स्नानं चतुर्विधम् ॥ (विश्वामित्रः)

[[iii]]

मन्त्रस्नानादिकार्यम्②

मन्त्रस्नानादिकार्यम्

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादिकान् सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥
आपो हि ष्ठेति वै मन्त्रं, मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तत् दिव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहस्तु, मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
शान्तं (?) स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥ (बृहद्योगियाज्ञ)
तीर्थाभावेऽप्यशक्तौ वा स्नायात् तोयैः समाहृतैः ॥(लघुव्याससंहिता)

आग्नेयस्नानम्②

भारद्वाजस्मृतौ - आग्नेयस्नानम् -

सर्वाङ्गं प्रणवेनैव मन्त्रेणोद्धूलयेत्ततः ।
स्रोतसोऽभिमुखं स्नायात् मार्जनञ्चाघमर्षणम् ॥
अन्यत्रार्कमुखो, रात्रौ प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपि वा ।
देवालयसमीपे तु तमेवाभिमुखश्चरेत् ॥

शौनकः –

न वेगं धारयेत् ; तावदप्रयतः स्यात् ।
नोपरुद्धः क्रियाः कुर्यात् ।

(वेगमित्यस्य मूत्रपुरीषयोर्वेगमित्यर्थः ।)

[[iv]]

मलं वा यदि वा मूत्रं विप्रः स्नात्वोत्सृजेत् यदि ।
आजानु (आकटि) शोधयेत् ॥ (धर्मप्रवृत्तौ) आर्द्रवाससस्तु विण्मूत्रे प्राणायामत्रयं पुनः स्नानञ्च ॥

शीतोदकस्नानाशक्तश्चेत् - निषिद्धव्यतिरिक्तदिनेषु
शीतास्वप्सु निषिच्योष्णाः मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

गेहे तु शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥
शिरस्स्नानाशक्तश्चेत् अशिरस्कम् ।

तदशक्तौ -
नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ।
मार्जयेदार्द्रवस्त्रेण सर्वमङ्गम् ।

तदशक्तौ तु
मुखं करौ च कट्यन्तं पादौ च क्षालयेत् ।
तदशक्तौ –
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ।
तदशक्तौ -
ब्राह्मणानां करैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ।
सर्वतीर्थाकरात् श्रेष्ठं तोयं विप्रकराच्च्युतम् ।
वायव्यादीनि चान्यत्र द्रष्टव्यानि । (जाबालिः)

वस्त्रम्②

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

स्नात्वाऽवगाह्य विधिवत् स्नानवस्त्रमधस्त्यजेत् ।
तदेव विसृजेदूर्ध्वं कूपाद्युद्धृतवारिणा ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

(व्याघ्रपादः)

नोत्तरीयमधः कुर्यात्
नोपर्य् आधस्त्यम् अम्बरम् ।

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

नह्येद् अग्रे पुरः कच्छा
द्वयं पार्श्वे च गूहनम् ।
कटि-पार्श्व-द्वये पृष्ठे
सप्त कच्छाः प्रकीर्तिताः ॥

▼ ***English***

front, 2 sides, genital, 2 back-sides, back = 7

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

पुरः कच्छा पुरो धार्या
पश्चात् कच्छा तु पृष्ठतः ।
द्वे कच्छे तु सदा धार्ये
वर्णिभिर् यतिभिस् तथा ॥

[[V]]

वैकुण्ठदीक्षितीये

नालिकेरफलेनैव चषकं पुण्ड्रधारणे ।
नालिकेरार्धभागेन कमठाकृतिना बुधः ॥
द्विनेत्रमेव कुर्वीत पात्रं वै पुण्ड्रधारणे ।
कृत्वा करण्डं बिल्वस्य फलं पक्वं मनोहरम् ॥
हारिद्रं पूरयेच्चूर्णं लक्ष्मीरूपमनुत्तमम् ।
यथा चर्म न दृश्येत तथोर्ध्वं पुण्ड्रमाचरेत् ॥
इषुपातस्थितैर्ग्राह्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रांस्तु धृत्वैवं तन्मध्ये धारयेच्छ्रियम् ॥
पुण्ड्राणामन्तरालेषु हरिद्रां धारयेच्छ्रियम् ।
श्रीचूर्णं सततं धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्यतः ॥
धात्रीपत्रसमं धार्यं श्रीचूर्णं ब्रह्मवादिनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियादीनां तिन्त्रिणीदलसंमितम् ॥
हारिद्रं कुङ्कुमं वापि चूर्णं विष्ण्वभिषेचितम् ।
समवित्रेण [[सपवित्रेण??]] हस्तेन नोर्ध्वपुण्ड्राणि धारयेत् ॥
दामोदरं केशवञ्च न कदापि परित्यजेत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु धारयेत् दीपवत् द्विजः ॥
स्त्रीशूद्राणामेकपुण्ड्रं तथैवान्तरवर्तिनाम् ।
अर्धचन्द्राकृतिः स्त्रीणां धार्यं पुण्ड्रमधो भ्रुवः ॥
तन्मध्ये दीपवद्धार्यं श्रीचूर्णं श्रीप्रदं शुभम् । (वसिष्ठसंहिता)

[[vi]]

यथा पतिव्रता साध्वी सर्वाभरणभूषिता ।
पद्माक्षतुलसीमालां श्रीपवित्रं यथाक्रमम् ॥
सन्धार्य नित्यकर्माणि विष्णोः प्रीत्यर्थमाचरेत् ।

अप्रतिष्ठितमालां वै बिभर्ति यदि मोहितः ।
व्यर्थं भवति तत् कार्यं नित्यनैमित्तिकादिकम् ।

पवित्रकरणेनैव मन्त्राचमनमाचरेत् ।
यान्युक्तानि पवित्राणि कुशदर्भात्मकानि वै ॥
हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दार्भं ताम्रं राजतं वा सौवर्णमथवा द्विजः ॥
धारयेत् दक्षिणे हस्ते पवित्रञ्चोत्तरोत्तरम् ।
चतुरङ्गुलमग्रं तु प्राग्भागे द्व्यङ्गुलं भवेत् ॥
वलयं द्व्यङ्गुलं प्रोक्तं पवित्रस्य तु लक्षणम् । (तालपत्रे)

अहरहः सन्ध्यामुपासीत②

अहरहः सन्ध्यामुपासीत

> दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति कथ्यते ।
> मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्य च ॥

सम्यक्ध्यायत्यस्यामिति सन्ध्या | सन्दधातीति सन्ध्या । (बृहत्पराशरः)

[[vii]]

प्रयोगमालायां

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
साऽत्र सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
सन्धातृत्वेन सर्वेषां देवः सन्ध्येति कीर्तितः ॥ (दक्षः)

> अर्धास्तमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ।
> तेजः परिहानिः उषा भानोरर्धोदयं यावत् ।
> अर्धोदितसूर्यः प्रकृष्टतेजो नक्षत्रवर्जितः ॥

(वाराहे)

> ब्राह्मणः सर्वयत्नेन सायं प्रातः समाहितः ।
> सन्ध्यामात्रपरो भूयात् तावन्मात्रात् तरिष्यति ॥ (लौगाक्षि)

> प्रातस्सन्ध्यां सनक्षत्रां मध्याह्ने मध्यभास्कराम् । ससूर्यां पश्चिमां सन्ध्यां तिस्रः सन्ध्या उपासते ॥ (देवीभागवतं)

> प्रातः सन्धां सनक्षत्रां उपासीत यथाविधि ।
> सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥ (बृहत्पराशर)

अनुक्तकाले कृतकर्म निष्फलम्
अकालवृष्टिः पतिता यथा भुवि ।
उप्तानि बीजानि विनिष्फलानि
करोत्यकालः कृतकर्मनिष्फलः ॥
उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका
अधमा सूर्यसहिता प्रातस्सन्ध्या त्रिधा मता ॥
उत्तमा पूर्वसूर्या च मध्यमा मध्यसूर्यका ।
अधमा पश्चिमादित्या मध्यसन्ध्या त्रिधा मता ॥
उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्तभास्करा ।
अधमा तारकोपेता सायं सन्ध्या त्रिधा मता ॥ (विश्वामित्र)

[[viii]]

> तावत् प्रातर्जपंस्तिष्ठेत् यावदर्धोदयं रवेः ।
> आसनस्थो जपन्मौनी प्रत्यगातारकोदयम् ॥
> सादित्यां मध्यमां सन्ध्यां जपेदादित्यसम्मुखः ।
> मृतके सूतके वाऽपि सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ॥ (वाधूलः)

प्रबलं वैदिकं कर्म सर्वेष्वपि च कर्मसु ।
तत्कृत्वैव पुरा पश्चात् पित्रोः कुर्याच्छवक्रियाम् ॥ (कण्वः) शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि नित्यं कर्म न सन्त्यजेत् ।
तत्रापि कालनियमादर्घ्यदानं विशिष्यते ॥ (विश्वामित्रकल्पे)

अनूदकी-सन्ध्यावर्णना②

अनूदकी-सन्ध्या

अनूदकी तु सा सन्ध्या लेपस्नेहविवर्जिता ।
सन्धिनी सर्वभूतानां शोचिनी भवनाशिनी ॥
बद्धमेतं सुषुम्नाभ्यां दीर्घघण्टानिनादवत् ।
ईश्वरं मनसा ध्यायेत् एषा सन्ध्या अनूदकी ॥
देशक्षोभे महापत्तौ मार्जनार्घ्याद्यसम्भवात् ।
सन्ध्यगतं [सन्ध्यागतं??] सहस्रांशुं [[सहस्रांशुं??]] मन्त्रैः कुर्यादुपासितम् ॥ जलाभावेनार्घ्यमात्रं रजसैतद्विधीयते । (याज्ञवल्क्यस्मृतिः)
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवत् बहिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

> ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखास्सन्ध्यायां गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आपः ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति, ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षाँसि मन्देहाऽरुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति । (यजुर्वेदे)

[[ix]]

प्रयोगमालायां

तर्पणे -

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयित्वोदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ (तालपत्रे) रथ्यां गते तु देवेशे आस्थानञ्चाधिरोहति ।
यस्मिन् काले विशालाक्षि यस्य यत् कर्म चोदितम् ।
तत्काले कर्म तत् त्यक्त्वा मामुपास्ते नरो यदि ।
न दोषस्तत्र देवेशि भवत्यत्र न संशयः । .....
सन्ध्योपास्ति प्रकुर्वन्ति नरा विष्णुपराङ्मुखाः ॥
तदा तात्कालिकं नित्यं तत्कालात् प्राक् समाचरेत् । (वाराहे)
कालातिक्रमदोषस्तु तत्र न स्यात् कदाचन ।
देवाग्निद्विजविद्यानां कार्येषु यदि संस्थितः ।
सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यतस्तत्कर्मसाधना ॥ (पारमेश्वरे) पुराणादिश्रवणे श्रावणे मुख्यकालातिक्रमे दोषो नास्तीति ।
सूतके मृतके वाऽपि सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज ॥
सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रक्रम् । (वैशाखमाहात्म्ये) जपभोजनहोमांस्तु देवस्याभिमुखश्चरेत् ।
वरेण्यं विरलं जप्यं जपकाले विशेषतः ॥
पारायणे तु युक्तं स्यात् अन्यथा विफलं भवेत् ।
वरेणियं जपे प्रोक्तं वरेण्यं वेदपाठके ॥
विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

[[X]]

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान् नैव प्रकाशयेत् ॥
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।
हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्मात् गुप्तं समाचरेत् ॥
उपांशुस्तु चलज्जिह्वादशनच्छद ईरितः ।
अधरोष्ठविभागो वा विश्वसोपांशुलक्षणः ॥ (शाण्डिल्यः) निर्विकारेण वक्त्रेण मनसा मानसः स्मृतः ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
जपस्य गणनां प्राहुः पद्माक्षैर्भक्तिवर्धनम् ।
जपेत्तु तुलसीकाष्ठैः फलमक्षयमश्नुते ॥
वानप्रस्थयतीनां तु सहस्रान्न्यूनमुच्यते ।
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायञ्चाधोमुखौ करौ ।
मध्ये स्तब्धकराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । (लोगाक्षिः)

जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो वा समागतः ।
सम्भाषणादिपूजान्तं तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुज्ञाप्य ततः कुर्यात् जपकर्म समाहितः ।
सर्वस्य प्रभवो यस्मात् विष्णुपादाब्जसंश्रयाः ॥
वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद् भुवि ।
तयोर्मध्यगतो विष्णुः प्रणाममधिगच्छति ॥
त्रिपदाजपसाद्गुण्यं तुर्या जप्या दशांशकम् । (विष्णुस्मृतिः)

[[xi]]

तुर्यपादं विना जप्यं कुरुते निष्फलं भवेत् ।

> तुरीयपादस्य विमलऋषिः, तुरीयच्छन्दः, परमात्मा देवता । मोक्षार्थे विनियोगः ॥
> (बृहदारण्यकादिस्था तुरीयगायत्री ।)

उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यः पराम् ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥
काललोपो न कर्तव्यस्ततः कालं प्रतीक्षयेत् ।
काले फलन्त्योषधयः काले पुष्यन्ति पादपाः ।
वर्षन्ति तोयदाः काले तस्मात् कालं न लङ्घयेत् ॥
किं किं न सविता सूते काले सम्यगुपासितः ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वसूनि च पशूनि च ।
मित्रपुत्रकलत्राणि क्षेत्राणि विविधानि च ।
भोगान् अष्टविधांश्चापि स्वर्गं चाप्यपवर्गकम् ॥
दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता ।
न गायत्र्यधिकं किञ्चित् त्रयीषु परिगण्यते ॥
गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः ।
गातारं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन गीयते ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा ॥
प्रभोवेनैव [[??]] गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी ।

राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान् ।
सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यभुवनसर्जने ।
किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता ॥

[[xii]]

द्वादश्यां पञ्चदश्यां च सङ्क्रान्तौ श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षाले नियोजयेत् ॥ (स्मृतिकौस्तुभे)
प्रदक्षिणप्रणामांस्तु युग्मानेव समाचरेत् ।
श्रद्धया परया युक्तः सदा द्वादश सन्ध्ययोः ।
दण्डप्रणामान् कुर्वीत देवतागुरुसन्निधौ ॥ (शाण्डिल्यः) अष्टाङ्गमथ वै कुर्यात् प्रणामं सप्रदक्षिणम् ।
भूयो भूयोऽनवच्छिन्नं भक्तिश्रद्धापुरस्सरम् ॥ (सात्वते)
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे सेवार्चनजपांश्चरेत् ।
रथ्यां गते तु देवेशे आस्थानञ्चाऽऽस्थिते सति ।
न कार्यं मूलबेरस्य दर्शनं कमलोद्भव ॥
एकहस्तप्रणामञ्च एकञ्चापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनञ्चैवाप्यब्दपुण्यविनाशनम् ॥
सम्पूर्णप्रसवा नारी पयः पूर्णं घटं यथा ।
उद्वहन्ती शनैर्यायात् तद्वत् कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥ (वैखानसे)

प्रदक्षिणे प्रणामे च प्रदाने च विशेषतः ।
प्रभाते च प्रवासे च स्वमन्त्रं बहुशः स्मरेत् ॥
वैष्णवोऽवैष्णवो वाऽपि राजानो गुरवस्तथा ।
नोपचर्या हरेः स्थाने सन्निधौ तु विशेषतः ॥
एकान्तिनो महाभागान् विष्णुमेव समाश्रितान् ।
तानेव प्रणमेत् प्राज्ञः विष्णुक्षेत्रे विनेतरान् ॥
समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृद्दीपाक्षतपाणयः । (श्रीपौष्करे)

[[xiii]]

जपं होमञ्च कुर्वाणा नाभिवाद्याः कथञ्चन ।
शङ्खचक्रविहीना ये देवतान्तरपूजकाः ।
द्वादशीविमुखाश्चैव शैवाश्चावैष्णवाः स्मृताः ।

> होमे सर्पिर्मधुक्षीरधारा स्याच्चतुरङ्गुला ।
> ग्रासार्धमानमन्नस्य प्रसृतिः पायसस्य च ॥ (आपस्तम्बः)

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येत् अग्निना विना ॥

विद्यामुखेन यो राजन् ब्राह्मणो वर्ततेऽनिशम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु तप्तं तेनाखिलं तपः ॥ (निर्णयसिन्धौ गार्ग्यः)

वाम[[??]]ङ्गस्पन्दने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
वासुदेवं जपेन्मन्त्रं पञ्चविंशतिसंख्यया ॥
अस्त्रमन्त्रेण पुष्पाणि गृह्णीयात् प्रागुदङ्मुखः ।
केशान् नीवीमधः कायं न स्पृशेत् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करौ ॥
तुलसीमाहरेत् विद्वान् द्वादशाक्षरविद्यया ।
भगवद्भक्तिहीनैस्तु वर्धितं तुलसीदलम् ।
तदुद्भवेन पुष्पेण नार्चयेदच्युतं हरिम् ॥ (जयाख्ये) निषिद्धदिवसे चापि अमायामपि भार्गवे ।
तुलस्याहरणं शस्तं ममार्चायां कुरूद्वह ॥
नियमेनार्चनायां तु तुलसीं नित्यमाहरेत् ।
तिथिदोषो वारदोषो ऋक्षदोषो न विद्यते ॥ (भारते)

[[xiv]]

न च क्रियान्तरङ्गाणामायस्येदत्यसम्भवे ।
हानिं निवेद्य देवाय मनसैव समर्चयेत् ॥
हरेः प्रियतमं ज्ञानं सन्तो ज्ञानधरा ह्यतः ।
तथैव चापचारणां [[चाराणां??]] काष्ठा ज्ञानविपर्ययः ॥
अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सूर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैव च ।
सत्यमष्टविधं पुष्पं विष्णोः प्रीतिकरं भवेत् ॥
नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वाऽपि विद्यते ।
अशुचिश्चाप्यनाचारः सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ (भरद्वाजः)

तथा दीपावलीस्नानं भागीरथ्यवगाहनम् ।
पुनस्स्नानं न कर्तव्यं पित्र्यग्रहणवर्जितम् ॥
आराधनार्थं नद्यादौ विशुद्धे वस्त्रगालितम् ।
कुम्भे जलं समादाय वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य तन्मुखम् ॥
मूर्ध्नि संस्थाप्य तत्कुम्भं सोपानत्को गृहं व्रजेत् ।
उपानहौ बहिः स्थाप्य कुम्भं देवगृहे न्यसेत् ॥
वादित्राणामभावेऽपि पूजाकाले तु सर्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥ (स्मृतिसंग्रहे)

[[XV]]

सुसिद्धयोगतत्त्वानामधिकारः परमात्मनि ।
व्यामिश्रयागमुक्तानां मध्यानां व्यूहभावने ।
वैभवीयादिभेदेषु विवेकविधुरात्मनाम् ॥ (लक्ष्मीतन्त्रे)

भक्तानां सर्वविषयव्यावृत्तद्दढचेतसाम् ।
सर्वेषामादिमूर्तिस्तु मङ्गलं वेदवेदिनाम् ।
अशास्त्रज्ञस्य भक्तस्य समृद्धस्य कुटुम्बिनः ।
युक्तं वैषयिकस्यापि प्रादुर्भावेषु पूजनम् ॥ (शाण्डिल्यः)

सालग्रामे त्वेकस्मिन् अनेकस्मिन् वा तद्गर्भे तदुपरि वा ।
विग्रहविशिष्टं पञ्चोपनिषदैर्ध्यात्वा प्रार्थनादिकं कुर्यात् ॥ (पञ्चकालपद्धतौ)

द्वात्रिंशद्-उपचारक्रमः (३२)②

द्वात्रिंशदुपुचारः (३२)

आवाहनाऽऽसने चार्घ्यं पाद्यमाचमनं तथा ।
पादुके दन्तकाष्ठञ्च तैलमुद्वर्तनं तथा ॥
शिरस्यामलकं तोयं कङ्कतप्लोतमेव च ।
वस्त्रं यज्ञोपवीतञ्च भूषणं गन्धपुष्पकम् ॥
आदर्शधूपदीपञ्च मात्रादानं तथैव च ।
मधुपर्कार्हणं चैव प्रापणं तर्पणं तथा ।
गन्धकर्पूरताम्बूलं प्रादक्षिण्यं नतिः स्तुतिः ॥

[[xvi]]

षोडशोपचारक्रमः (१६)②

षोडशोपचारक्रमः (१६)

आह्वानञ्चासनार्घ्यं पदसलिलमथाऽऽचामपुंसूक्तऋग्भिः
स्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ क्रमेण ।
मध्वादिः पर्क आदावुपरि च सलिलं पायसाद्यन्नजातं
पानीयाचामपूगं परिगतिनमनोद्वासने विष्णुपूजा ॥

आसनेषु च सर्वेषु पाद्यमाचमनीयकम् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
भोज्यमन्त्रासने त्यक्त्वा कर्तव्यं पादविष्टरम् ।

षोडशोपचाराशक्तौ - (१२)②

षोडशोपचाराशक्तौ - (१२)

आसनं पाद्यमाचामं स्नानं वस्त्रं सुगन्धकम् ।
धूपदीपार्घ्यहविषा पानीयञ्च प्रणामकम् ॥

तत्राप्यशक्तौ (८)②

तत्राप्यशक्तौ (८)

आसनं पाद्यमाचामं धूपदीपार्घ्यमेव च ।
हविः पानीयमित्यष्टौ यद्वा पुष्पनमस्क्रिये ॥

[[xvii]]

२ विशेषाराधनक्रमः①

विशेषाराधनक्रमः

(१) नृसिंहजयन्त्याम् - सायं प्रदोषारम्भे स्नात्वा, सोर्ध्वपुण्ड्रः कृतञ्च.... श्रीनृसिंहजयन्तीपुण्यकालकर्तव्यलक्ष्मीनृसिंहाराधनाख्येन कर्मणा भगवन्तं वासुदेवमर्चयिष्यामि, भगवतो बलेन ... भगवानेव ...इत्यनुसन्धाय; बाह्ययागे -

> नृहरेर्लोकनाथस्य जयन्ती समुपागता ।
> सम्भृताश्चैव सम्भाराः कल्पितान्यासनानि च ॥

इति निवेद्य आराधयेत् ।

(२) श्रीरामनवम्याम् - मध्याह्ने कर्कटकलग्ने श्रीरामनवमीपुण्यकालकर्तव्येत्येवं विशेषः । 'लोकनाथस्य रामस्य नवमी समुपागता' इति च ।

अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं देवस्य दापयेत् ।

> दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
> राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
> परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

इति अर्घ्यं दद्यात् ।

(३) श्रीजयन्त्याम् - स्नात्वा अर्धरात्रात् प्राक् आराधयेत् । श्रीकृष्णजयन्तीपुण्यकालकर्तव्य इति विशेषः । 'लोकनाथस्य कृष्णस्य जयन्ती समुपागता' इति च ।

'श्रीकृष्णजयन्त्युत्सवार्थमर्घ्यदानं करिष्य' इति सङ्कल्प्य, कृष्णं चन्द्रञ्चाऽऽवाह्य, नालिकेरोदकेनार्घ्यपात्रं शंखं वा सम्पूर्य, शोषणादिभिर्विशोध्य गन्धपुष्पादि निक्षिप्य, जानुभ्यामवनिं स्पृष्ट्वा कृष्णायार्घ्यं समर्पयेत् ॥ चन्द्रायार्घ्यदानम्,

> क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः शशिन् ॥

इति मन्त्रेण कृत्वा

> ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।
> नमस्ते रोहिणीकान्त सुधाकुम्भ नमोऽस्तु ते ॥

इति चन्द्रमुपस्थाय, शुद्धोदकं शङ्खादौ गृहीत्वा,

> जातः कंसवधार्थाय भूभारोद्धरणाय च ।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ॥

इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

[[xviii]]

(४) ग्रहणकाले - राहु(केतु)ग्रस्तसूर्यो (सोमो) परागपुण्यकालकर्तव्य भगवदाराधनाख्येन इति, 'सूर्यो (सोमो) परागकालोऽयं भगवन् समुपागतः' इति च विशेषः ।

(५) कृत्तिकादीपोत्सवः - वृश्चिकमासे कृत्तिकादीपदिने चतसृषु दिक्षु मध्ये च दीपान् प्रज्वाल्य, सायं सन्ध्यामुपास्य, कृत्तिकादीपोत्सवकालिकभगवदाराधनाख्येन कर्मणा इत्यादि अनुसन्धाय, अर्घ्यपाद्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपार्चनादि कृत्वा, लाजादिभक्ष्यनिवेदनपूर्वकं घृताक्तव्रीहिबन्धं प्रज्वाल्य, तद्दीपनीराजनकर्पूरनीराजनादिना सपरिवारो भगवन्तमाराधयेत् ।

पादुकाराधनम्②

पादुकाराधनम्

आचार्यजन्मनक्षत्रे, द्वादश्याम्, अन्यदा वा पादुके अभिषिच्य, पीठे स्थापयित्वा, आचम्य, प्राणानायम्य '...महादेशिकपादुकाराधनं करिष्ये', इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, अर्घ्यपाद्याचमनीयगन्धपुष्पार्चनपाद्याचमनफलादिस्वाभिमतनैवेद्याद्यर्पणनमस्कारान् कृत्वा, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

गन्धपुष्पनैवेद्यादिकं सर्वं भगवदाद्यर्थसमर्पितादन्यदेव स्यात् ।

[[xix]]

प्रयोगमालायां

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ।
पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा ॥
कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी च मार्जनी ।
एतेषां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

कुरुते ब्रह्मयज्ञं च श्राद्धात्पूर्वं मृतेऽहनि ।
निराशाः पितरस्तस्य श्राद्धान्नं न लभन्ति ते ॥
तर्पणं कुरुते पित्रोः श्राद्धात्पूर्वं मृतेऽहनि ।

निराशाः पितरस्तस्य स च गच्छेदधोगतिम् ॥
अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा यो मृताहमतिक्रमेत् ।
स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
अतिक्रामे मृताहस्य दोषः स्यात् सूतकं विना ।
न कुर्याच्छ्राद्धमाशौचे प्रवदन्ति महर्षयः ॥

पीत्वा च विष्णुपादाब्जसलिलं भुक्त्यनन्तरम् ।
दोषैराहारजैर्मुक्तो विमलज्ञानवान् भवेत् ॥
भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् ।
भक्षयेत् सर्वपापघ्नं चान्द्रायणशताधिकम् ॥
कर्णमूले तु तुलसीं यस्तु धारयते द्विजः ।
अहोरात्रकृतं पापं तस्य नश्यति तत्क्षणात् ॥
दशकृत्वः पिबेच्चापः सावित्र्याः श्राद्धभुक् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्यते तदनन्तरम् ॥

[[XX]]

श्राद्धे प्रदोषे दर्शे च गायत्री दशसङ्ख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये त्रयोदश्यां तु मानसम् ॥
प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु विलुप्ते भोजने जपेत् ।
स्वाध्यायात् योगमास्थाय निद्रां काले समुत्सृजेत् ॥ (स्मृतिरत्नमहोदधौ)

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ।
छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥
आचारहीनस्य ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः ।
कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥
आचारात् फलते धर्ममाचारात् फलते धनम् ।
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।
स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

श्रीरस्तु- शुभमस्तु

[[xxi]]

३ षोडशोपचारक्रमः①

षोडशोपचाराः

मूलमन्त्रेण कर्तव्या उपचारास्तु षोडश ।
आवाह्याऽऽसनमानीय दद्यादर्घ्यादिकत्रिकम् ॥ १ ॥
स्नानवस्त्रोपवीतानि गन्धं पुष्पञ्च धूपकम् ।
दीपमभ्यर्चनं सर्वनैवेद्यं नमनं तथा ॥ २ ॥
उद्वासनञ्च कलयेदेवं पूजनसङ्ग्रहः ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥ ३ ॥

आराधनसंग्रहः②

आराधनसङ्ग्रहः

आचम्य द्वारपालप्रणमनभगवद्वन्दनोद्बोधचर्याः
सङ्कल्पो भूतशुद्धिर्हृदि मननमयं पूजनञ्चाथ बाह्ये ।
प्रादक्षिण्येऽर्घ्यपाद्याचमनबहुविधस्नानशुद्धोदकानां
क्लृप्तिः स्यात् कुम्भतीर्थात् शुचिपरिमलितात्, अर्घ्यतः प्रोक्षणञ्च ॥ १ ॥

आह्वानञ्चाऽऽसनार्घ्ये पदसलिलमथाचामपुंसूक्तयुक्त-
स्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ च वाद्यम् ।
वेदाद्यारम्भ-पुष्पार्चन-नति-मधुपर्कान्ननैवेद्य-पेयाऽऽ-
चामास्ताम्बूलमुख्यं परिगतिनमनोद्वसनानि क्रमात् स्युः ॥ २ ॥

घण्टानादनसमयनिर्देशः②

घण्टानादनकालः

उद्घाटने कवाटस्य प्रारम्भे पूजनस्य च ।
आवाहनेऽर्घ्ये स्नपने धूपे दीपे च वाद्यके ।
नीराजने च नैवेद्ये होमे चोद्वासनादिषु ।
व्यापृते दक्षिणे हस्ते घण्टां वामेन नादयेत् ॥

नैमित्तिकाराधने विशेषाः पुटान्तरे (पु. xviii, xix) द्रष्टव्याः ॥

[[1]]

पञ्चसंस्कारप्रयोगः①

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

सदोऽनुज्ञा②

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

नम॒स् सद॑से॥
नम॒स् सद॑स॒स्-पत॑ये॥
नम॒स् सखी॑नाम् पुरो॒गाणा॒ञ् चक्षु॑षे॥
नमो॑ दि॒वे॥
नमः॑ पृथि॒व्यै॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

'ऐन्द्रं हि देवतया सदः' इति इन्द्रः सदसस्पतिः पालयिता तस्मै नमः । 'षष्ठयाः पतिपुत्र' इति सत्वम् । सखीनां समानख्यानानामृत्विजां पुरोगाणामग्रतो गन्तृणां प्रधानानां सर्वेषामपि चक्षुषे चक्षुसथानीयाय दर्शनहेतवे सवित्रे च नमः । गतमन्यत् ॥

सप्र॑थ स॒भाम् मे॑ गोपाय ।
ये च॒ सभ्या॑स् सभा॒सद॑ः ।
तानि॑न्द्रि॒यावं॑तx कुरु ।
सर्व॒म् आयु॒र् उपा॑सताम् ।

> ...गोत्रं ... शर्माणं भगवद्-दासभूतम् आज्ञाऽनुज्ञा-कैङ्कर्य-योग्यता-सिद्ध्य्-अर्थं तप्त-सुदर्शन-पाञ्चजन्य-धारण--ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण--दास्य-नाम-करण--मन्त्रोपदेश--यागो-पदेशैः पञ्चभिः संस्कारैः संस्कर्तुं योग्यता-सिद्धिम् अनुगृहाण

इति अनुज्ञाप्य ("तथास्तु, योग्यतासिद्धिर् अस्तु"; इति प्रतिवचने,) प्राणान् आयम्य,

विष्वक्सेन-पूजा②

> प्रारीप्सितस्य कर्मणः निर्विघ्न-परिसमाप्त्य्-अर्थं आदौ विष्वक्सेनाराधनं करिष्ये

इति संकल्प्य,

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं
शशिवर्णं चतुर्भजम् ।
प्रसन्नवदनं द्यायेत्
सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

यस्य द्वि-रद-वक्त्राद्याः
पारिषद्याः परश्शतम् ।
विघ्नं निघ्नन्ति सततं
विष्वक्सेनं तमाश्रये ॥

> विष्वक्सेनं सूत्रवती-समेतं सपरिवारं ध्यायामि,
> आवाहयामि,
> आसनं समर्पयामि,
> अर्घ्यं समर्पयामि,
> पादयोः पाद्यं समर्पयामि,
> आचमनीयं समर्पयामि,
> स्नापयामि,
> पुनर् आचमनीयं समर्पयामि,
> वस्त्रं समर्पयामि,
> उपवीतं
> ... गन्धं ..., पुष्पं ..., धूपं ..., दीपं ... सर्वोपचारान् समर्पयामि।
> विष्वक्सेनाय नमः।
> ओं भूर्भुवस्सुवः
> .... गुडोपहारं.... आचमनीयं... ताम्बूलं....
> सुवर्णपुष्पम् समर्पयामि,
> सर्वोपचारान् समर्पयामि -

इति विष्वक्सेनम् आराध्य...

[23]

सङ्कल्पः②

हरिर् ओं तत् - श्रीगोविन्द गोविन्द गोविन्द!

> भगवत्-प्रीत्य्-अर्थं
> ....गोत्रं ..शर्माणं भगवद्-दास-भूतं
> सुदर्शन-पाञ्चजन्य-धारण--
> ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण--
> दास्य-नामकरण-- मन्त्रोपदेश-
> यागोपदेशरूपैः
> पञ्चभिः संस्कारैः संस्करिष्यामि'

इति सङ्कल्प्य,
सात्त्विक-त्यागं कृत्वा,
[शुद्धिपुण्याहं कृत्वा (एतत्-प्रयोगः पुटे २ द्रष्टव्यः)
पुण्याह-जलेन पञ्च-गव्य-द्रव्याणि शिष्यांश् च मूल-मन्त्रेण प्रोक्ष्य,
पञ्चगव्य-संमेलनं कृत्वा,
तान् प्राशयित्वा]
([] इत्य् एवं कुण्डलितं सर्वं क्वाचित्कम् । यथारूचि ग्राह्यम् ।)

विष्वक्सेनोद्वासनम्②

> 'विष्वक्सेनं सूत्रवतीसमेतं सपरिवारं यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि - क्षेमाय पुनरागमनाय च'

इति विष्वक्सेनम् उद्वास्य,

प्रतिसरबन्धः②

प्राणान् आयम्य ...

> 'श्रीभगवदाज्ञया तत्-प्रीत्यर्थं
> तापादिपञ्चसंस्काराङ्गं प्रतिसर-बन्ध-कर्म करिष्ये'

इति सङ्कल्प्य, स्थण्डिलं कृत्वा,

उल्लेखनम्③

ब्रह्मं *(=मन्त्रः ([सौरमण्डलयज्ञे]))* जज्ञा॒नं *(=उत्पन्नम्)* प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॑द्
वि सी॑म॒तस् सु॒रुचो॑ वे॒न **आ॑वः** ।

स बु॒ध्न्या॑ *(=मूले भवः ([खस्य सूर्यः]))* उप॒मा अ॑स्य **वि॒ष्ठाः** *(=विस्थितः)*,
स॒तश्च॒ योनि॒म् *(सूर्यम्)* असं॑तश्च॒ **विवः॑** *(=विवृतवान्)* ।

इति पश्चाद् आरभ्य, मध्ये प्राची सततां लेखां लिखित्वा,
तद्दक्षिणतः,

ना"के सुपर्ण"म् *(→सूर्यं)* उ"प य"त् प"तन्तं
हृदा" **वे"नन्तो अभ्य"चक्षत** त्वा ।
हि"रण्य-पक्षं *(शतभिषक्-स्थ-)*व"रुणस्य दूतं"
यम"स्य यो"नौ *(→भरण्यां)* शकुनं" भुरण्यु"म्*(←भृ)* ॥

इति प्रादेशमात्रां तथैव लेखां विलिख्य,
तस्या उत्तरतः,

आप्यांयस्व॒, **समेंतु** ते
वि॒श्वतः॑ सोम॒ वृष्ण्य॑म्।
भवा॒ वाज॑स्य सङ्ग॒थे ॥११२ ॥

इति तथैव लेखां विलिख्य,

दक्षिणतो मध्यादारभ्य,

> ओं यो रु॒द्रो अ॒ग्नौ यो अ॒प्सु य ओष॑धीषु, यो रु॒द्रो विश्वा॒ भुव॑नाऽऽवि॒वेश॒ तस्मै॑ रु॒द्राय॒ नमो॑ अस्तु ॥"

इत्य् उदीचीं सन्ततां लेखां विलिख्य,
तस्याः पश्चात् प्रादेशमात्रां,

इद"वँ् वि"ष्णुर् *(अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना)* **वि" चक्रमे**
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा" **नि" दधे** पद"म् ।
(तैर् आधारैर् जगत्) **स"म् ऊढम्** अस्य पाँसुरे" *(ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे])* ॥

इति तथैव लेखां विलिख्य,
तस्याः पुरस्तात्

> ''ओं इन्द्रं॒ विश्वा॑ अवीवृधन्थ्
> समु॒द्र-व्य॑चस॒ङ्गिर ।
> र॒थीत॑मं॒ रथ॒नां वाजा॑नां॒ सत्प॑तिं॒ पतिम् ॥

इति तथैव लेखां विलिख्य,

कुम्भस्थापनम्③

अप उपस्पृश्य,
स्थण्डिलमध्ये दर्भान् आस्तीर्य,
तन्तुवेष्टितं कुम्भं निधाय,

[[24]]

> ‘ओं आपो॒ वा इ॒द सर्वं
> विश्वां भूतान्यापः॑
> प्रा॒णा वा आपः॑
> प॒शव॒ आपो
> ऽमृ॑तम् आपो
> ऽन्न॒म् आप॑स्
> स॒म्राडापो॑
> वि॒राडाप॑स्
> स्व॒राडाप॒श्
> छन्दाँ॒स्य् आपो॒
> ज्योती॒ँष्य् आ॑पस्
> स॒त्यम् आप॒स्
> सर्वा॑ देवता आपो
> भूर्भुवस्सुवराप ओम् ॥’

इत्युदकैः पूरयित्वा,
कूर्चं, नालिकेरं च निधाय,
प्रणवेन अभिमन्त्र्य,
भगवन्तं ध्यात्वा,
कुंभोत्तर-देशे तण्डुलोपरि चतुर्-गुणित-सूत्रं हरिद्रा-चूर्णं च निधाय,

वरुणावाहनम्③

कुंभे -

> ‘इ॒मं में वरुण श्रुधी॒
> हव॑म् अ॒द्या च॑ मृडय ।
> त्वाम् अ॑व॒स्युर् आ च॑के ॥
> तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्
> तदाशा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ ।

> अर्हेडमानो वरुणे॒ह ब॒द्ध्युरु॑शस॒
> मा न आयुः प्रमो॑षीः॥’

इति वरुणम् आवाह्य,
अभ्यर्च्य,

जपः③

जपकर्तॄन्

> ‘पञ्चसंस्कार-कर्मणि यूयं प्रतिसर-मन्त्र-जप-कर्म कुरुध्वम्’

इति प्रार्थयेत् । (‘वयं कुर्मः', इति तेषां प्रतिवचनम्) ॥

> १. दधिक्राव्ण्णो अकारिषं ... । (पुटे - ४)

> २. आपो हिष्ठा .... । (पुटे - ४)

> ३. हिरण्यवर्णाश्शुचयः (पुटे - ४)

> ४. पवमानस्सुवर्जनः (पुटे - ५) ....

वि"ष्णोर् नु"कवँ् वीर्या॒णि **प्र" वोचयँ्**
य꣡" पा"र्थिवानि **विममे"** र"जाँसि।
यो" **अ"स्कभायद्** उ"त्तरँ सध"स्थवँ् *(अन्तरिक्षम्)*
विचक्रमाण"स् त्रेधो"रु-गायः" *(=गीतः/गतिः)* ॥

> विष्णो॑ र॒राट॑म् असि॒
> विष्णोः॑ पृष्ठम् अ॑सि॒
> विष्णोः॒ श्ञप्त्रे॑ *(=मुखकोणौ)* स्थो॒
> विष्णो॒स् स्यूर् अ॑सि॒
> विष्णो॒र् ध्रुवम् अ॑सि
> वैष्ण॒वम् अ॑सि॒
> विष्ण॑वे त्वा ॥

25

> ६. कृणुष्व पाज॒ः ...

▼ ***विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)***

परिचयः

- सायणः /- तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र। ऋग्भाष्ये ऽत्र।
- तत्रैव 'मदे चिदस्य ' इत्यर्धर्चम् एवोद्धृत्य। तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र।

आह्वानम्⑥

कृणुष्व" पा"जः *(=तेजः)* प्र"सितिन् *(=जालं)* न" पृथ्वीं"
याहि" रा"जेवा"मवाँ *(=सहवान्)* इ"भेन*(=यूथेन)* ।
तृष्वी"म् *(=वेगम्)* अ"नु प्र"सितिं *(=सैन्यं)* **द्रूणानो**"
(निर्) **ऽस्ताऽसि, वि"ध्य** रक्ष"सस् त"पिष्ठैः ॥

युद्धप्रार्थना⑥

त"व भ्रमा"स आशुया" **पतन्त्य्** अ"नु
स्पृश धृषता" ***(=अभिभवता)*** **शो"शुचानः** ।
त"पूँष्य् अग्ने **जुह्वा** पतङ्गा"न्
अ"-सन्दितो ***(=अनिरुद्धः)*** **वि" सृज** वि"ष्वग् उल्काः" ॥

प्र"ति स्प"शो **वि" सृज** तू"र्णितमो
भ"वा पायु"र् विशो" अस्या" **अ"-दब्धः** ।
यो" नो दूरे" अघ"-**शँसो** यो" अ"न्ति
अ"ग्ने मा"किष् टे व्य"थिर् *(=बाधकः)* **आ"दधर्षीत्** ॥

उ"द् अग्ने **तिष्ठ** प्र"त्या"ऽऽतनुष्व
न्य् अ्रमि"त्राँ*(←नञो जर-मर-मित्र-मृताः)* **ओषतात्** *(=प्रदह)* तिग्म-हेते ।
यो" नो अ"रातिँ **समिधान** चक्रे"
नीचा" तं" **धक्ष्य्** *(=दह)* अतसं" *(=काष्ठविशेषः)* न" शु"ष्कम् ॥

ऊर्ध्वो" भव प्र"ति **विध्या**"+ध्य् अस्म"द्
आवि"ष् कृणुष्व दाइ"वियानि अग्ने ।

अ"व स्थिरा" तनुहि यातु-जू"नां *(=प्रेरकाणां)*
जामि"म् *(=ज्ञातिं)* अ"जामिं **प्र" मृणीहि** *(=जहि)* श"त्रून् ॥

उपासकसौभाग्यम्⑥

स" ते **जानाति** सु-मतिं" यविष्ठ
य" **ई"वते** *(=गमनशीलाय)* ब्र"ह्मणे *(=पुष्टाय)* **गातु"म् ऐ"रत्** *(=प्रेरयति)* ।
वि"श्वान्य् अस्मै सुदि"नानि रायो"
द्युम्ना"न्य् अर्यो" वि" दु"रो *(=गृहान्)* **अभि" द्यौत्** *(=द्योतस्व)* ॥

से"द *(=स+इत्)* अग्ने **अस्तु** सुभ"गस् सुदा"नुर्
य"स् त्वा नि"त्येन हवि"षा य" उक्थैः" ।
पि"प्रीषति, स्व" आ"युषि दुरोणे" *(=गृहे) (तिष्ठतु)*
वि"श्वे"द् अस्मै सुदि"ना सा" **ऽसद्** *(=भूयात्)* इष्टिः" ॥

प्रतिज्ञा⑥

अ"र्चामि ते सु-मतिं", **घो"ष्य्** *(=घोषवती)* अर्वा"क् *(=पुरतः)*
स"म्+ ते वावा"ता *(=पुनः पुनः)* **जरताम्** *(=स्तौतु)* इयं" गीः" ।
स्व्-अ"श्वास् त्वा सु-र"था **मर्जयेमा** *(=अलङ्कुर्याम)*
ऽस्मे" *(=अस्मासु)* क्षत्रा"णि **धारयेर्** अ"नु द्यू"न् *(=अन्वहम्)* ॥

इह" त्वा भू"र्य् **आ" चरेद्** उ"प *(आ)* त्म"न्
दो"षावस्तर् *(=रात्रावहः)* **दीदिवाँ"सम्** *(=दीप्यमानं)* अ"नु द्यू"न् *(=अन्वहम्)* ।
क्री"डन्तस् त्वा सु-म"नसस् **सपेम** *(=परिचरेमा)*
+**अभि"** द्युम्ना" **तस्थिवाँ"सो** ज"नानाम् ॥

य"स् त्वा स्व्-अ"श्वस् सु-हिरण्यो" अग्न
उपया"ति व"सुमता र"थेन ।
त"स्य **त्राता"** भवसि, त"स्य स"खा
य"स् त आतिथ्य"म् आनुष"ग् *(=अनुक्रमेण)* **जु"जोषत्** ॥

महो" *(=महद्राक्षसान्)* **रुजामि** *(=भनज्मि)* बन्धु"ता*(~बन्धुतया)*
व"चोभिस् त"न् मा पितु"र् गो"तमाद् **अ"न्वियाय** ।
त्व"न् नो अस्य" व"चसश् **चिकिद्धि**
हो"तर् यविष्ठ सु-क्रतो द"मूनाः *(=दान्तमनाः)*॥

किरणकीर्तिः⑥

अ"-स्वप्न-जस् तर"णयस् सु-शे"वा *(=सुमुखाः)*
अ"-तन्द्रासो ऽवृका"*(=अहिंसका)* अ"-श्रमिष्ठाः ।
ते" *(रश्मयः)* पाय"वस् **सध्रि"यञ्चो** *(=सङ्गताः)***निष"द्य***(=उपविश्य)*
+अग्ने त"व नः **पान्त्व्** अमूर *(=अमर्त्य)* ॥

(उतथ्यभार्या ममता। तस्याम् बृहस्पतिर् रेतः स्थापयितुम् अयतत। तत्र वर्तमानं रेतोऽन्तरम् आक्षिपत्। बृहस्पतिर् अशपत् तम् दीर्घतमा भवेति। सोऽ अग्नेर् अलभत चक्षुः।)

ये" **पाय"वो** मामतेय"न् ते अग्ने
प"श्यन्तो अन्ध"न् दुरिता"द् **अ"रक्षन्** ।
रर"क्ष ता"न्त् सुकृ"तो विश्व"-वेदा
दि"प्सन्त *(=दम्भितुकामाः)* इ"द् रिप"वो ना" ह **देभुः"** *(=परिभवन्ति)* ॥

प्रतिज्ञानुवर्तनम्⑥

त्व"या वयँ" सधन्य"स् **त्वो"तास्** *(त्वया +अविताः=रक्षिताः)*
त"व **प्र"णीत्या ऽश्याम** वा"जान् *(=अन्नानि)* ।
उभा" *(पाप-)***शँ"सा** *(शत्रू)* **सूदय** सत्य-ताते*(=तते)*
ऽनुष्ठुया"*(=अनुक्रमेण)* **कृणुह्य्** अ-ह्रयाण *(=अह्रीः)* ॥

अया" *(=अनया)* ते अग्ने समि"धा **विधेम**
प्र"ति स्तो"मँ शस्य"मानं **गृभाय** *(=गृहाण)* ।
द"हा ऽश"सो *(=अशंसो)* रक्ष"सः **पाह्य्** +अ"स्मा"न्
द्रुहो" निदो" *(=निन्दकात्)* मित्र-महो *(=मित्रपूज्य!)* अवद्या"त्*(=परिवादात्)* ॥

रक्षोह"णं वाजि"नम् *(=अन्नवन्तम्)* आ"ऽऽजिघर्मि *(=दीपयामि)*
मित्रं" प्र"थिष्ठम् *(=विस्तीर्णतमम्)* उ"पयामि श"र्म ।
शि"शानो *(=तीक्ष्णः)* अग्निः" क्र"तुभिस् स"मिद्धस्
स" नो दि"वा स" रिषः" *(=हिंसकात्)* पातु न"क्तम् ॥

रक्षोहाग्निध्यानम्⑥

वि" ज्यो"तिषा बृहता" **भात्य्** अग्नि"र्
आवि"र् वि"श्वानि **कृणुते** महित्वा" *(=महत्तया)* ।
प्रा"देवीर् माया"स् **सहते** दुरे"वाः *(=दुरत्ययः)*
शि"शीते *(=तीक्ष्णीकरोति)* शृ"ङ्गे र"क्षसे विनि"क्षे *(=विनाशाय)* ॥

उत" स्वाना"सो *(=सस्वनाः)* दिवि" **षन्त्व्** अग्ने"स्
तिग्मा"युधा र"क्षसे **ह"न्तवा"** उ ।
(अस्माकं) म"दे *(=मदाय)* चिद् अस्य **प्र"रुजन्ति** *(=भञ्जन्ति (अदेवीः))* भा"मा *(=भासः रश्मयो)*,
न" वरन्ते *(अस्मान्)* परिबा"धो अ"देवीः ॥

> ७. म॒हाँ इन्द्रो॒ वज्र॑बाहुष्
> षोड॒शी शर्म॑ यच्छतु ।
> स्व॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ करोतु॒
> हन्तु॑ पाप्मानं यो॑ऽस्मान् द्वेष्टि ॥

> ८. स॒जोषा॑ इन्द्र॒ सग॑णो म॒रुद्भि॒स्, सोमं॑ पिब वृत्रहञ् छूर वि॒द्वान् ।
> ज॒हि शत्रूँ॒र् अप॒ मृधो॑ नु॒दस्वाऽथाऽभ॑यङ् कृणुहि वि॒श्वतो॑ नः ॥

> ९. त्रा॒तार॒म् इन्द्र॑म् अवि॒तार॒म् इन्द्रं॒
> ह॒वेंह॒वे सु॒व॒ शूर॒म् इन्द्र॑म् ।
> हुवे नु श॒क्रं पु॑रुहू॒तम् इन्द्र
> स्वस्ति नो॑ म॒घवा॑ धात्व् इन्द्रः॑ ।
>
> मा ते॑ अ॒स्याँ सं॑हसावन् परि॑ष्टावघायं भूम हरिवः परा॒दै ।
> त्रायस्व नोऽवृकेभि॒र् वरू॑थै॒स् - तव॑ प्रि॒यासं॑सूरिषु॑ स्याम ।
> अन॑वस् ते॒ रथ॒म्, अश्वा॑य तख्ष॒न् त्वष्टा॒ वज्रं॑ पुरुहू॒त द्यु॒मन्त॑म् ।
> ब्र॒ह्माण॒ इन्द्रं॑ म॒हय॑न्तो अ॒र्कैर् अव॑र्द्धय॒न्न् अहं॑ये॒ हन्त॒वा उ॑ ।

> वृष्णो॒ यत्ते॒ वृषणो अ॒र्कम् अर्चान् इन्द्र ग्रावाणो॒ अदितिस् स॒जोषाः ।
> अ॒न॒श्वासो॒ ये प॒वयो॑ ऽर॒था इन्द्रे॑षिता अ॒भ्यव॑र्तन्त॒ दस्यू॑न् ॥

27

> १०. श्री सूक्तम्

28

> ओं
> म॒हा॒दे॒व्यै च॑ वि॒द्महे॑
> विष्णुप॒त्न्यै च॑ धीमहि ।
> तन्नो॑ लक्ष्मीः प्रचो॒दया॑त् ॥

इति जपित्वा,

बन्धनम्③

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

(हे यजमान)
अ॒ग्निर् आयु॑ष्मा॒न् ,
स वन॒स्-पति॑भि॒र् आयु॑ष्मा॒न् ,
तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।

सोम॒ आयु॑ष्मा॒न् स ओष॑धीभिर् [आयु॑ष्मा॒न् तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) य॒ज्ञ [आयु॑ष्मा॒न्], स दक्षि॑णाभि॒र् आयु॑ष्मा॒न्, [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायु॑ष्म॒त्, तद्ब्रा॑ह्म॒णैरायु॑ष्मत् , [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) दे॒वा आयु॑ष्मन्तः।
ते॒ऽमृतेन [+आयु॑ष्मन्तः] [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

पि॒तर॒ आयु॑ष्मन्त॒स् ते स्व॒धयाऽऽयु॑ष्मन्त॒स्, तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

अग्निरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्यते ।

सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्स्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

इति शिष्यहस्तम् अभिमन्त्र्य,
कूर्चेन तन्तुं प्रोक्ष्य,
शिष्यं मूल-मन्त्रेण +अस्त्र-मन्त्रेण *(="वीर्यायास्त्राय फट्")* च प्रोक्ष्य,

> 'ओं
> नारायणायं विद्महे
> वासुदेवायं धीमहि ।
> तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥'

इति चतुर्गुणितसूत्रं विष्णुगायत्र्या हरिद्राचूर्णेन त्रिरामृश्य,

इद"वँ् वि"ष्णुर् *(अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना)* **वि" चक्रमे**
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा" **नि" दधे** पद"म् ।
(तैर् आधारैर् जगत्) **स"म् ऊढम्** अस्य पाँसुरे" *(ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे])* ॥

इति मन्त्रेण शिष्यदक्षिणहस्ते बध्वा,

रक्षाकरणम्③

> 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष
> नमस्ते विश्वभावन ।
> नमस्तेऽस्तु हृषीकेश
> महापुरुषपूर्वज ॥'

इति श्लोकेन रक्षां कुर्यात् *(=मन्त्रान् जपेत्)* ॥

[[29]]

(जितंते इति पृथक् रक्षामन्त्रोक्त्या इमे रक्षामन्त्राः क्वचिदुपेक्षिताः ।)

> यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जहार
> प्राणैः शिरः कृत्तिवासाः पिनाकी ।
> ईशानो देवस् स न आयुर् दधातु
> तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन ॥१

विभ्राजमानस् सरिरस्य मध्याद्
??रोचमानो घर्मरुचिर् य आगात् ।
स मृत्युपाशान् अपनुद्य घोरान्
इहायुषेणो घृतमत्तु देवः ॥ २

ब्रह्म-ज्योतिर्-ब्रह्म-पत्नीषु गर्भं
यम् आदधात् पुरुरूपं जयन्तम् ।
सुवर्ण-रम्भ-ग्रहम् अर्कम् अर्च्य
तमायुषे वर्धयामो घृतेन ॥ ३

श्रियं लक्ष्मीम् औपलाम् अम्बिकां
गां षष्ठीं जयाम् इन्द्र-सेनेत्य् उदाहुः ।
तां विद्यां ब्रह्म योनिँ सरूपाम्
इहायुषे तर्पयामो घृतेन ॥ ४

दाक्षायण्यस् सर्व-योन्यस् सुयोन्यस्
सहस्रशो विश्वरूपा विरूपाः ।
स-सूनवस् स-पतयस् स-यूथ्या
आयुषेणो घृतम् इदं जुषन्ताम् ॥ ५

दिव्यागणा बहुरूपाः पुराणा
आयुश्छिदो नः प्रमथ्नन्तु वीरान् ।
तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन
मानः प्रजाँ रीरिषो मोत वीरान् ॥ ६

एकः पुरस्ताद् य इदं बभूव
यतो बभूवुर् भुवनस्य गोपाः ।
यम् अप्य् एति भुवनँ सम्पराये
स नो हविर् घृतम् इहायुषैतु देवः ॥ ७

वसून् रुद्रान् आदित्यान् मरुतो ऽथ साध्यान्
ऋभून् यक्षान् गन्धर्वांश् च पितॄंश् च विश्वान् ।
भृगून्थ् सर्पांश् चाङ्गिरसो ऽथ सर्वान्
घृत ँ हुत्वा स्वायुष्या महयाम शश्वत् ॥

विष्णंणो॒ त्वन्नो॒ अन्तंम॒श्
शर्मं यच्छ सहन्त्य ।
प्र ते॒ धारां॑ मधु॒श् च्युत॒
उथ्संदु॒ह्नते॒ अक्षि॑तम् ॥

[[30]]

इति घृतसूक्तेन च अभिमन्त्र्य,

शिष्यकाष्ठादि-व्यवस्था②

कृत-कौतुकं शिष्यं दक्षिणत उपवेश्य,
अग्नेः पुरतः बिम्बे श्री-भूमि-नीला-समेतं देवं आवाह्य, आराध्य

देवस्य दक्षिणतः तण्डुलोपरि षोडश कोष्ठान् कृत्वा,
मध्यम-कोष्ठेषु वासुदेवादीन्*(=वासुदेवः, अनिरुद्धः, प्रद्युम्नः, सङ्कर्षणः)*,
ऐशानादिकोष्ठेषु केशवादींश् च आवाह्य,
स्थण्डिलात् पुरतः *(दास्यमान-)*नाम-देवतां च आवाह्य,
अभ्यर्च्य,
अग्निमुखान्तं कृत्वा,

अग्निमुखम्②

(अग्निमुखम्)

उल्लेखनम्③

यत्र अग्निस्थापनं तत्र उदगपवर्गं प्राचीः, प्रागपवर्गं उदीचीः तिस्रो रेखा दर्भादिना लिखित्वा,
तत्र तत् दर्भादिकं न्यस्य, अद्भिरवोक्ष्य,
नैर्ऋत्यां निरस्य,
अप उपस्पृश्य,

परिस्तरणान्तम्③

तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य, याज्ञियैरिन्धनैः प्रज्वाल्य,
परिसमूह्य,
अवोक्षणशेषं प्राग् उदग्वा उत्सृज्य,
अन्येन जलेन पूरयित्वा,
पात्रं प्राग् उदग् वा परिस्तरणात् बहिर् निधाय,

प्राग्-उदग्-अग्रान् षोडश षोडश दर्भान्
अग्नेः प्राग् आरभ्य प्रदक्षिणं परिस्तीर्य,

दक्षिणान् उत्तरान्, उत्तरान् अधरान् कृत्वा,

पात्रसादनम्③

अग्नेरुत्तरतो दर्भान् संस्तीर्य,
तेषु दर्व्याज्यस्थाल्यौ,
तत्पुरस्तात् प्रोक्षणी-पात्र--प्रणीति-पात्रे,
तत्-पुरस्तात् (अरत्नि*(=अर्धबाहु)*-मात्रं परिधि-त्रयं, प्रादेश-मात्राः सप्तदश समिधश्च दर्भैः सन्नह्य)
इध्माऽपरदर्व्यौ च द्वन्द्वं अवाञ्चि सादयेत् ।

प्रोक्षणीपूरणम्③

समाव् अप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ काष्ठादिना (न नखेन) छित्त्वा,
अप उपस्पृश्य,
मूलाद् आरभ्य आऽग्राद् अद्भिर् अनुमृज्य,
आयाम-पवित्रं कृत्वा,

अग्नेः पश्चात् प्रोक्षणी-पात्रं निधाय,
तस्मिन् अप आनीय,
उत्तानयोर् उदक्-प्राग्-अग्रयोः दक्षिण-वामयोः पाण्योः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्र-मूलाग्रे गृहीत्वा,
प्राग्-अपवर्गं त्रिर् उत्पूय,

प्रोक्षणम्③

पात्राणि उत्तानानि कृत्वा,

विस्रस्य इध्मं ताभिः अद्भिः सर्वाभिः
पवित्रपाणिः त्रिः प्रोक्ष्य,

प्रणीताः③

सपवित्रे प्रणीतिपात्रे अप आनीय,
पूर्ववद् उत्पूय,
हस्ताभ्यां प्राण-समम् उद्धृत्य
पात्र-सादनाद् उत्तरतः दर्भेषु सादयित्वा,

[[31]]

दर्भैः प्रच्छाद्य,

अग्नेर्दक्षिणतः दर्भेषु ब्राह्मणं निषाद्य,

आज्य-संस्कारः③

विलीनमप्य् आज्यं होमार्थे अग्नौ विलाप्य,
अग्नेः पश्चात् सपवित्रायाम् आज्यस्थाल्यां आज्यं निरुप्य,

परिस्तरण-पात्र-सादनयोर् मध्ये अङ्गारान् निरूह्य,
तेष्व् अधिश्रित्य,

ज्वलता दर्भेण उल्मुकेन वा आज्यं अवद्योत्य,

द्वे दर्भाग्रे काष्ठादिना छित्वा, अप उपस्पृश्य,
युगपद् आज्ये प्रत्यस्य,

दर्भाभ्यां प्रागादि प्रदक्षिणं त्रिः पर्यग्नि-कृत्वा,
उदग् उद्वास्य,

अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य,

आज्यस्थालीं स्वस्य पुरस्तात् निधाय,
पूर्ववत् पवित्रे गृहीत्वा,
प्रागारम्भं पुनः पुनर् आहृत्य त्रिर् उत्पूय,

पवित्र-ग्रन्थिं विस्रस्य,
अद्भिः संस्पृश्य,
युगपत् अग्नौ प्रहृत्य,

दर्वी-संस्कारः③

दर्व्यौ अग्नौ प्रतितप्य,
दर्भैः संमृज्य,
पुनः प्रतितप्य,
प्राक्ष्य, निधाय,
दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य, अग्नौ प्रहृत्य,

परिधिः③

विस्रस्येध्मं
(पुंसुवन-उपाकर्म- व्रत - गृहप्रवेशेषु, चरुकर्मसु परिधीन् परिदध्यात् ।

अन्यत्र सीमन्तादिषु पलाश-खादिरादीनाम् अन्यतमेन कृतान् परधि-स्थौल्यायामान् शम्याख्यान् युग-कीलान् परिदधाति)
तत्र स्थूलम् उदग्-अग्रं पश्चात्, अणु-दीर्घं दक्षिणतः, अणु-ह्रस्वम् उत्तरतः,
परिस्तरणोपरि अन्योन्य-संसृष्टान् निधाय,

आघारौ③

मध्यमं परिधिम् उपस्पृश्य,
अग्नेः दक्षिणपूर्व-उत्तरपूर्वयोर् आघार-समिधौ ऊर्ध्वे दक्षिणोत्तरक्रमान् निधाय,

परिषेकः③

सव्येन पात्रं स्पृशन् दक्षिणेन हस्तेन परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि

> ‘ओं अदि॒तेऽनु॑मन्यस्व’,
> ‘ओं अनु॑म॒तेऽनु॑मन्यस्व',
> ‘ओं सर॑स्व॒तेऽनु॑मन्यस्व’,
> ‘ओं देवं॑ सवित॒: प्र सु॑व'

इति परिषिच्य,

इध्माधानम्③

आज्याभ्यक्तम् इध्मम्,
‘अस्मिन् पञ्च-संस्कार-होम-कर्मणि ब्रह्मन् ! इध्ममाधास्ये' इति विज्ञाप्य,
‘ओं आधत्स्व' इति ब्राह्मणानुज्ञायां
प्रजापतिं स्मरन् अग्नाव् आधाय,
अप उपस्पृश्य,
कराभ्यां इध्ममूलं परामृश्य,

आघारहोमः③

सव्येन आज्यस्थालीं स्पृशन् आधारमाघारयति ।

[[32]]

[तत्प्रकार : -
उत्तरं परिधिसंधिम् आरभ्य आग्नेयान्तं उपदर्व्या, (प्रजापतय इदं न मम),
दक्षिणं परिधिम् आरभ्य +ऐशानान्तं (इन्द्रायेदं न मम),

प्रधानदर्व्या आज्येन दीर्घधारया सर्वाणि इध्मकाष्ठानि संस्पर्शयन् स्वाहाकारवर्जं आघारहोमौ कुर्यात्]

आज्यभागौ③

अथ, 'ओं अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑' इत्य् उत्तरार्ध-पूर्वार्धे,
"ओं सोमा॑य॒ स्वाहा॑" इति दक्षिणार्ध-पूवार्धे च
आज्यभागौ जुहुयात् ॥

वैष्णवीकरणम्③

(ऋतुस्नातया लक्ष्म्या भगवत्संयोगं अग्नि-मध्ये विचिन्त्य,
आहितगर्भां लक्ष्मीं विचिन्त्य, ततो ऽग्नेरुत्पत्तिं विचिन्तयेत् ।
एतदेव अग्नेर् वैष्णवीकरणम् ।)

आधारशक्त्यादिक्रमेण 'ओं सहस्र-फणा-मणि-मण्डिताय +अनन्ताय नाग-राजाय नमः' इत्यन्तं कल्पयित्वा,
अभ्यर्च्य,
तत्र पीठे सपरिवारं भगवन्तं ध्यात्वा, अभ्यर्च्य,
(आधारशक्त्यादिक्रमेण) दिव्यायुधार्चनं कृत्वा,

तापनहोमः③

तापनहोमं संकल्प्य, शिष्येणान्वारब्धः

(एतदारभ्य होमे प्रयोगान्तरमुपरिष्टात् द्रष्टव्यम् । (३८ पुटे))

- १. मूलमन्त्रेण षोडशाहुतीः,
- २. द्वयेन तिस्रः,
- ३. विष्णुगायत्र्या च तिस्रः,
- ४. ओं विष्णो॒र्नु॑ कं॑ वी॒र्याणि॒ प्र वो॑च॒ यः पार्थि॑वान विम॒मे र॒जांसि॒। यो अस्क॑भाय॒द् उत्त॑रँ स॒धस्थं॑ विच॒क्रमा॒णस् त्रे॒धोरु॑गा॒यस् स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम) ["विष्णव इदं न मम' इति त्यागं प्रतिहोमं कुर्यात्]

> - ५. विष्णो॑ र॒राट॑मसि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ६. विष्णोः॑ पृष्ठम् अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ७. विष्णो॒श् श्च॒त्रे॑ स्थस् स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ८. विष्णो॒स् स्यूर् अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)
> - ९. विष्णो॑र् ध्रु॒वम् अ॑सि॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम)

- १०. वैष्णवम् अंसि स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम)
- ११. विष्णंवे॒ त्वा स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

[[33]]

तदंस्य॒ प्रि॒यम॒भि पाथो॑ अश्याम् ।
नरो॒ यत्रं देव॒यवो॒ मदंन्ति ।
उ॒रु॒क्र॒मस्य॒ स हि बन्धुं॒रि॒त्था।
विष्णोः॑ पदे पं॒र॒मे मध्व॒ उथ्सः॑॥
स्वाहां॥ (विष्णव इदं न मम)

प्र॒ तद् वष्णुं॑स् तव ते वी॒र्या॑य ।
मृ॒गो न भी॒मः कुं॒च॒रो गंरि॒ष्ठाः ।
यस्यो॒रुषु॑ त्रि॒षु वि॒क्रमंणेषु ।
अधिं क्षि॒यन्ति॒ भुवंनानि॒ विश्वां॑॥
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम)

प॒रो मात्रंया त॒नुवां वृ॒धान ।
न तें महि॒त्त्वम् अन्वंश्ञवन्ति ।
उ॒भे तें विद्म॒ रजंसी पृथि॒व्या
विष्णों देव॒ त्वम् प॒र॒मस्यं विथ्से॥
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

वि चंक्रमे पृथि॒वीम् ए॒ष ए॒ताम् ।
क्षेत्रांय॒ विष्ण॒र् मनुंषे दश॒स्यन्न् ।
ध्रु॒वासो॑ अस्य का॒रयो॒ जनांसः ।
उ॒रु॒क्षि॒तिँ सु॒जनिंमा च॒कारं॑॥
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम)॥

त्रिर्दे॒वः पृंथि॒वीम् ए॒ष ए॒ताम् ।
वि चंक्रमे श॒तंर्चसं महि॒त्वा ।
प्र विष्णुं॒र् अस्तु त॒वस॒स् तवीं॑यान्॒ ।
त्वे॒षँ ह्य॑स्य॒ स्थविंरस्य॒ नामं॑॥
स्वाहां॥ (विष्ण॒वः॑ इ॒दं न मम)

अतो॑ दे॒वा अंवन्तु॒ नो॒
यतो॒ विष्णुं॒र् विचक्र॒मे।
पृथि॒व्यास् स॒प्त-धामंभिः
स्वाहां ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

इदं विष्णुर् वि चंक्रमे
त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पासुरे
स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

त्रीणिं पदा वि चंक्रमे
विष्णुंर् गोपा अदांभ्यः ।
ततो धर्माणि धारयन्
स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत
यतों व्रतानिं पस्पशे ।
इन्द्रंस्य युज्यस् सखा
स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम) ।

तद् विष्णोः परमं पदँ
सदा पश्यन्ति सूरयः।
दिवीव चक्षुर् आततम्
स्वाहा॥ (विष्णव इदं न मम) ॥

तद् विप्रांसो विपन्यवों
जागृवासस् समिंन्धते ।
विष्णोर् यत् पंरमं पदम्
स्वाहा ॥ (विष्णव इदं न मम)

[[34]]

यः पूर्व्यायं वेधसे नवींयसे ।
सुमज्जांनये विष्णंवे ददांशति ।
यो जातम् अस्य मंहतो महि ब्रवांत् ।
सेदुश् श्रवोंभिर् युज्यंश् चिद् अभ्यंसत्
स्वाहा (विष्णव इदं न मम) ॥

तमुं स्तोतारः पूर्व्यं यथां विद ऋतस्यं ।
गर्भँ हविषां पिपर्तन ।
आऽस्यं जानन्तो नामं चिद्विवक्तन ।
बृहत् तें विष्णों सुमतिम् भंजामहे॥
स्वाहा (विष्णव इदं न मम) ॥

(एतावत्वर्यन्तं 'विष्णव इदं न मम' इति त्यागः)

अथ पुरुषसूक्तहोमे १८ मन्त्राः 'पुरुषाय नारायणायेदं न मम' इति त्यागः ।

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

अधः स्वीया दृष्टिर् लिख्यते, या सायणोक्त्या भिद्यते।

- पुरुषस्य विभागौ उच्येते ऽत्र पुनःपुनः।
- परिपूर्णपुरुषः = बहु-देव-पूर्णः सशरीरः। त एव देवाः साध्या ऋषयः, पूर्वे साध्या देवाः।
- तच्-छरीरम् = एकपाद् (विश्वानि भूतानि, ब्रह्मण्डम्) + त्रिपात् पुरुषो दिवि *(=परमे व्योम्नि→ Platonic ideal realm/ वैकुण्ठे)* वर्तमानः।
- एकपादो → विराट् (ब्रह्मण्डम् / छन्दः) + ऋतात्मकः पुरुषः।
- ततः कालम् उपयुज्य, पुरुष-पशोर् विविध-धर्मान् छान्दसान् प्राकृतिकांश् च देवा (साध्या ऋषय इति प्रोक्ता) यज्ञेन +अजनयन्।
- इयं सृष्टिः पुरुषमेधे ऽनुक्रियत इव।
- इमा हि मूल-भूताः १६ ऋचः
  पुरुषस्य १६ अङ्गानीव सूचयन्ति,
  यानि शतपथब्राह्मणे प्रयाजानुयाजादि-१६-यज्ञाङ्गैः सङ्गमितानि।

पुरुषस्वरूपम्⑥

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह"स्र*(~अनन्त)*शीर्षा **पु"रुषः**।
सहस्राक्षः" सह"स्रपात् ।
स" *(वक्ष्यमाणां विराजं)* भू"मिं विश्व"तो **वृत्वा"** ।
अ"त्यतिष्ठद् दशाङ्गुल"म् । १

(मुख-मूर्ध्नोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

(स्व-शरीरैकदेशेन) **पु"रुष** एवे"दँ" **स"र्वम्** ।
य"द् भूतं" य"च् च भ"व्यम्।
उत" *(→तथा देवात्मभिः)* +अ"मृतत्व"स्ये"शानः *(परमे व्योम्नि)* ।
य"द*(→यस्माद्) (ब्रह्माण्डरूपेण)* अ"न्नेन*(=अशितेन)* +**अतिरो"हति** । ३

एता"वान् *(ब्रह्माण्डम् इति)* अस्य महिमा" ।
अ"तो*(→ततोऽपि)* ज्या"याँश् च पू"रुषः ।

(कथम् इति चेत्-)

पा"दोऽस्य वि"श्वा भूता"नि ।
(अवशिष्टस्) **त्रिपा"द्** *(अंशः पर-देवतापूर्णः)* **अस्याम्"तं** *(=अविनाशी)* दिवि" *(=परमे व्योम्नि)* ।

सृष्टिः⑥

(सो ऽयं) **त्रिपा"द्***(→त्रिविक्रम-सूचना)* ऊर्ध्व" **उ"दैत्** पु"रुषः *(शिष्टस्यापेक्षया)*।
*(पूर्वोक्त-)***पा"दो ऽस्येहा"ऽऽभवात्** पु"नः *(पुनःपुनः)* ।
त"तो *(पादः)* वि"ष्वङ्*(=सर्वतो)* **व्यूक्रामत्** *(वक्ष्यमाण-जननाय)*।
साशनानशने" *(=जीवाजीवे [वस्तू])* अभि" *(लक्ष्य)* । ४

(पादांशात्) त"स्माद् **विरा"ड्***(→पुरुष-मेध-ब्राह्मणे छन्दोऽपि) (ब्रह्माण्ड-शरीरम्)* **अजायत** ।
(तस्माद्) विरा"जो अ"धि पू"रुषः *(ऋतात्मना /पुरुषमेध-कर्मरूपेण अजायत)* ।
स" जातो" **अ"त्यरिच्यत** -
(क्वेति चेत् -) पश्चा"द् *(विराजम्)* भू"मिम् अ"थो *(जीवानाम्)* पुरः" *(=पूर्वम्)*। ५

य"त् *(वक्ष्यमाणेन कालभागेन)* पु"रुषेण हवि"षा ।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" यज्ञ"म् **अ"तन्वत** ।
(पुरुष-हविषो विभागाः -) वसन्तो" **अस्यासीद्** आ"ज्यम् ।
ग्रीष्म" इध्मः" शर"द् *(अन्नादिरूपम्)* +हविः" । ६

सप्ता"ऽस्याऽऽसन् परिध"यः ।
त्रिः" सप्त" *(२१!)* समि"धः **कृताः"** *(इध्म-सन्नाहः!)*।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" य"द् यज्ञं" **तन्वानाः"** ।
अ"बध्नन् *(एकपात्)* पु"रुषं पशु"म् । ७

तं" यज्ञं" *(~तत्साधनभूतं पशुं)* बर्हि"षि **प्रौ"क्षन्** ।
पु"रुषं **जात"म्** अग्रतः" ।
ते"न *(वक्ष्यमाणा)* देवा" **अयजन्त** -
(अविशिष्टा नानापात्रेषु पश्चात्) साध्या" ऋ"षयश् च ये" । ८

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"तः ।
(पशुनिर्माणाय तज्-जातकर्मणे वापि) **सं"भृतं** *(हविश्शेषं घनीभवद् दधिमिश्रं वा)* पृषद्*(=बिन्दु)*-आज्य"म् ।
पशूँ"स् ताँ"श् *(सूच्यमानान्)* **चक्रे** - वायव्या"न् ।
आरण्या"न् ग्राम्याँ"श् च ये" । ९

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"त
ऋ"चः सा"मानि जज्ञिरे
छ"न्दांसि जज्ञिरे त"स्माद्
य"जुस् त"स्माद् अजायत

त"स्माद् अ"श्वा **अजायन्त** ।
ये" के" चोभया"दतः *(=दन्तावलिद्वयाः)* ।
गा"वो ह **जज्ञिरे** त"स्मात् ।
त"स्माज् **जाता"** अजाव"यः । ११

समाजोद्भवः⑥

(देवाः) य"त् *(एकपात्)*पु"रुषं *(पशुं)* **व्यदधुः** *(बलौ)*।
कतिधा" **व्यकल्पयन्** ?
मुखं कि"म् अस्य कौ" बाहू" ?
का"व् ऊरू" पा"दाव् **उच्येते** ? १२

ब्राह्मणोऽस्य मु"खम् आसीद्
बाहू" राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वइ"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत

चन्द्र"मा म"नसो **जातः"** ।
च"क्षोः *(=चक्षुषः)* सू"र्यो **अजायत** ।
मु"खाद् इ"न्द्रश् चाग्नि"श् च ।
प्राणा"द् वायु"र् **अजायत** । १४

ना"भ्या **आसीद्** अन्त"रिक्षम् ।
शीर्ष्णो" *(=मूर्ध्ना)* द्यौः" **स"मवर्तत** ।
पद्भ्यां" भू"मिर् दि"शः श्रो"त्रात् ।
त"था लोकाँ" **अकल्पयन्** । १५

▼ ***तैत्तिरीयक-योगः (द्रष्टुं नोद्यम्)***

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः⑥

वे"दाह"म् एतं" पु"रुषं महा"न्तम् ।
आदित्य"वर्णं त"मसस् तु पारे" ।
स"र्वाणि रूपा"णि विचि"त्य धी"रः ।
ना"मानि कृत्वा" ऽभिव"दन् य"द् आ"स्ते । १६

धाता" पुर"स्ताद् य"म् *(पुरुषम्)* उदाजहा"र,,
शक्रः" प्र" विद्वा"न् प्रदि"शश् च"तस्रः ।
त"म् एवं" विद्वा"न् अमृ"त इह" भवति ।
ना"न्यः" प"न्था अ"यनाय विद्यते । १७

*(सर्वहुद्-)*यज्ञे"न यज्ञ"म् **अयजन्त** देवाः" ।
ता"नि ध"र्माणि प्रथमा"न्य् **आसन्** ।
(य एवं विदुः) ते" ह ना"कं *(यज्ञैः)* **महिमा"नः** *(=पूजयन्तः)* **सचन्त** *(=प्राप्नुवन्ति, तैत्तिरीये - "सचन्ते")*,,
यत्र पू"र्वे *(नानापात्रेषु पश्चात्)* साध्याः" **स"न्ति** देवाः" । १८

॥ ॐ नमो नारांयणा॒य ॥

[[35]]
[[36]]

अथ चतुर्णां, 'चरणायेदं न मम' इति त्यागः ।

> चरंणम् प॒वित्रं वितंतम् पुरा॒णम् ।
> येनं पू॒तस् तरंति दुष्कृ॒तानिं ।
> तेनं प॒वित्रे॑ण शु॒द्धेनं पूताः ।
> अतिं पा॒प्मान॒म् अरांतिन् तरेम॥
> स्वाहा ॥ (चरणाय इदं न मम) ॥
>
> लो॒कस्य॒ द्वारंम् अर्चि॒मत् प॒वित्रंम् ।
> ज्योतिंष्म॒द् भ्राजंमान॒म् महंस्वत् ।
> अ॒मृतंस्य॒ धारां बहुधा दोहंमानम् ।
> चरंणन् नो लो॒के सुधिंतान् दधातु ॥
> स्वाहां॥ (चरणाय इदं न मम) ।
>
> प॒वित्रंवन्तः॒ परि॒ वाज॒म् आसंते ।
> पि॒तैषांम् प्र॒त्नो अ॒भिरंख्षति व्र॒तम् ।
> म॒हस् संमु॒द्रं वरुंणस् ति॒रो दंधे ।
> धीरां इच् छेकुर् द्धरुंणेष्व् आ॒रभम् ॥
> स्वाहां ॥ (चरणायेदं न मम) ।

प॒वित्रं॑न् ते॒ वितं॑त॒म् ब्रह्म॑ण॒स्पतें ।
प्रभु॒र् गात्रा॑णि॒ पर्ये॑षि वि॒श्वतः॑ ।
अत॑प्त-तनू॒र् न तदा॒मो अ॑श्नुते ।
शृ॒तास॒ इद् वह॑न्त॒स् तथ् समा॑शत॥
स्वाहा॑ ॥ (चरणायेदं न मम)। ।

येनं दे॒वाः प॒वित्रे॑ण ।
आ॒त्मानं॑ पुनते॒ सदा॑ ।
तेनं स॒हस्र॑धारेण ।
पा॒व॒मा॒न्यः पुं॑नन्तु मा॥
स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्य इदं न मम) ।

प्र॒जा॒प॒त्यं प॒वित्रं॑म् ।
श॒तोद्यां॑मँ हिर॒ण्मयं॑म् ।
तेनं ब्रह्म॒विदो॑ व॒यम्।
पू॒तं ब्रह्म॑ पुनीमहे॥
स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्य इदं न मम) ।

इन्द्रं॑स् सुनी॒ती स॒ह मां पुनातु ।
सोमं॑स् स्व॒स्त्या वरु॑णस् स॒मीच्या॑
य॒मो राजा॑ प्रमृ॒णाभिः॑ पुनातु मा ।
जा॒तवे॑दा मो॒र्जयं॑न्त्या पुनातु॥
स्वाहा॑ ॥ (अद्भ्य इदं न मम) । ।

मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन*(=??)* च हुत्वा,
पञ्चायुधहोमं तत्तन्मन्त्रेण *(आधारशक्तिसूच्यनुसारेण नमस्कारं स्वाहाकारं कुर्वन्न्)* हुत्वा,

'पुण्ड्रहोमं' संकल्प्य,
वासुदेवादीन्, केशवादींश्च हुत्वा,

नामहोमं सङ्कल्प्य,
नाममन्त्रेण*(=??-)* हुत्वा,

'मन्त्रहोमं' सङ्कल्प्य,
मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन, चरमश्लोकेन च
द्वादशाक्षरेण*(=??)*, षडक्षरेण*(=??-)* च हुत्वा,

यागहोमं सङ्कल्प्य,
मूलमन्त्रेण, मन्त्ररत्नेन, द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण च हुत्वा,

वासुदेवादीन्, केशवादींश्च हुत्वा,

शिष्यगात्रे संहारन्यासं*(=??)* कृत्वा,
विशोष्य, दग्ध्वा,
पुनः सृष्टिन्यासं*(=??)* कृत्वा,
अस्त्रमन्त्रेण रक्षां कृत्वा,

[[37]]

▼ ***तालकोशे - होमे प्रयोगान्तरम्***

मूलमन्त्रेणैकाम्,
प्रत्यक्षरमष्टौ,
पुनर्मूलमन्त्रेणैकां
आहुतीर् हुत्वा,
पुरुषसूक्तेन षोडशाऽऽहुतीः,
विष्णुगायत्र्या, विष्णोर्नुकं, विष्णवे त्वा, परो मात्रया, वि चक्रमे, इदं विष्णुः, त्रीणि पदा,
तद्विप्रासः इति च हुत्वा,
चरणं पवित्रं, लोकस्य द्वारम्, पवित्रवन्तः, पवित्रं ते विततं,
प्राजापत्यं पवित्रं, येन देवाः, इन्द्रस्सुनीती, पवित्रवन्तः इति मन्त्रैः,
'ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय स्वाहा', 'ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये स्वाहा'
इत्येवमाद्यायुधमन्त्रैः,
मूलमन्त्रेण चैकाम्,

पुण्ड्रहोमं संकल्प्य,
वासुदेवादि-दामोदरान्तैर् हुत्वा,
मूलमन्त्रेणाष्टौ,

'नामहोमं करिष्ये' इति संकल्प्य,
'श्रीमते नारायणाय स्वाहा' इत्येकाम्,
विष्णुगायत्र्या एकां,
मूलमन्त्रेणाष्टौ,

मन्त्रसंस्कारहोमं संकल्प्य,
द्वादशाक्षरेण,
षडक्षरेण*(=??)* च प्रत्येकमष्टौ,

यागहोमं संकल्प्य,
मूलमन्त्रेण, द्वयेन च हुत्वा,

पञ्चोपनिषन्-मन्त्रान्*(=??)* सृष्टिक्रमेण शिष्यस्याङ्गे न्यस्य,

अग्नेर् उत्तरार्धपूर्वार्धे सुदर्शनम्,
दक्षिणपूर्वार्धे पाञ्चजन्यञ्च निधाय

तप्तं सुदर्शनम् आदाय,

> "सुदर्शन ! महाज्वाल!
> कोटिसूर्यसमप्रभ!
> अज्ञानान्धस्य मे देव!
> विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय॥ ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय नमः"

इति शिष्यं वाचयित्वा, अङ्कयेत् ।

> "पाञ्चजन्य ! निजध्वान-
> ध्वस्तपातक-सञ्चय!
> पाहि मां पापिनं घोर-
> संसारार्णव-पितिनम् ॥
> ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः"

इति शिष्यं वाचयित्वा, तेनापि अङ्कयेत् ॥ 6

अथ दिव्यायुध-क्षीराभिषेचन-निवेदने ।
अथ शिष्येण सह साग्नेर् देवस्य प्रदक्षिणम् ।
दिव्यायुध-सान्निध्य-प्रार्थनम् *(कथम्??)*॥

[[38]]

पुण्ड्रधारणम्②

अथ पुण्ड्रधारणम्

पुण्ड्रेषु केशवादीन् आवाहयेत् ॥
(ॐ केशवाय नमः। ओं माधवाय नमः ... इत्यादि १२।)

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

चतुश्-चक्रं नमस्यामि
केशवं कनक-प्रभम् ।

नारायणं घन-शयामं
चतुश्-शङ्खं नमाम्य् अहम् ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

माधवं मणि-भङ्गाभं
चिन्तयामि *चतुर्-गदम्* ।

चन्द्र-भासं *चतुश्-शार्ङ्गं*
गोविन्दम् अभिसंश्रये ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

विष्णुं *चतुर्-हलं* वन्दे
पद्म-किञ्जल्क*(=केसर)*-सन्निभम् ।

चतुर्-मुसलम् अब्जाभं
संश्रये **मधु-सूदनम्** ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

अग्नि-वर्णं *चतुः-खड्गं*
भावयामि **त्रि-विक्रमम्** ।

वामनं बाल-सूर्याभं
चतुर्-वज्रं विभावये॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

श्रीधरं पुण्डरीकाभं
चतुःपट्टं समाश्रये ।

चतुर्-मुद्गरम् अभ्येमि
हृषीकेशं तडित्-प्रभम्॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

पञ्चायुधं **पद्म-नाभं**
प्रणमाम्य् अर्क-रोचिषम् ।

दामोदरं *चतुः-पाशम्*
इन्द्र-गोप-निभं भजे ।

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

वासुदेवम् उपासेऽहं
पूर्णेन्द्ध्-अयुत-सन्निभम् ।।

▼ ***श्रीनामानि***

श्रीदेवी, अमृतोद्भवा, कमला, चन्द्रसोदरी, वरारोहा,
हरिवल्लभा, विष्णुपत्नी, वैष्णवी, शार्ङ्गिणी, देवदेविका,
महालक्ष्मीः, सुरसुन्दरी, सर्वाभिष्टप्रदायिनी इति देव्यः
केशवादीनां सवासुदेवानाम् ।

इति च वाचयेत् ।

> ओं श्रियै नमः,
> ओं अमृतोद्भवायै नमः,
> ओं कमलायै नमः,
> ओं चन्द्रशोभिन्यै *(अन्यत्र - चन्द्रसोदर्यै)* नमः,
> ओं विष्णुपत्न्यै नमः,
> ओं वैष्णव्यै नमः,
> ओं वरारोहायै नमः,
> ओं हरिवल्लभायै नमः,
> ओं शार्ङ्गिण्यै नमः,
> ओं देवदेव्यै *(अन्यत्र - देवदेविकायै)* नमः,
> ओं महालक्ष्म्यै नमः,
> ओं सुर-(लोक)-सुन्दर्यै नमः,
> ओं सर्वाभीष्टफलप्रदायै नमः ॥

इति श्रीचूर्णरिखासु श्रियमावाहयेत् ॥

[[39]]

पञ्चसंस्कारप्रयोगः

नामवाचनम् "एतन्नामा भगवद्दासोऽस्मि, रामानुजदासोऽस्मी"ति॥

उपदेशः②

गुरु-परम्परा-पूर्वकं मन्त्रोपदेशं, यागोपदेशं च कुर्यात् ॥
तत्र

> कूर्मादीन् दिव्यलोकं
> तदनु मणिमयं मण्टपं
> तत्र शेषं
> तस्मिन् धर्मादिपीठं
> तदुपरि कमलं चामरग्राहिणीश्च ।
> विष्णुं, देवीर्, विभूषायुधगणम्,
> उरगं, पादुके,
> वैनतेयं, सेनेशं,
> द्वारपालान्,
> कुमुद-मुखगणान् विष्णुभक्तान् प्रपद्ये ॥

इति, पूर्वं (१ पुटोक्तं) सर्वञ् चोपदिशेत् ।

श्रीमद्रामायण-श्रीविष्णुपुराण-भारत-गीता-नामसहस्र-श्रीभागवतादि च यथार्हम् उपदिशेत् ॥

होमान्तः②

अथ प्रायश्चित्ताहुतीः, प्राणायामं च कुर्यात् ।

परिषेचनम् -

> ओं अदि॒तेऽन्वंम॒ऽस्थाः ।
> ओं अनु॑म॒तेन्वंमस्थाः ।
> ओं सर॑स्व॒तेन्वंमस्थाः ।
> ओं देवं सवि॒तु॒ प्रासा॑वीः ॥

इति।

प्रणीतावोक्षणं③

प्रणीतिपात्रं पश्चात् निधाय,
प्रणीतासु अपः अव्युच्छिन्नधारया आनीय,
प्राच्याम् इत्यादिक्रमेण प्रतिदिशं सकृत् व्युत्सिच्य,

> ‘स॒मु॒द्रं व॒ः प्रहि॑णोमि॒
> स्वां योनि॒म् अप॑गच्छत ।
> अच्छि॑द्रः प्र॒जया॑ भू॒यासं॒
> मा परा॑सेचि॒ मत्पयः॑ ॥

इति शिष्यं प्रोक्षयेत् ।

ब्राह्मणपूजनम्③

सदक्षिणाकताम्बूलदानं, ब्रह्मोद्वासनम् ॥

अग्न्युपस्थानम्③

> अग्ने॒ नय॑ सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्॒
> विश्वा॑नि देव व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
> यु॒यो॒ध्य॑स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒
> भूयि॑ष्ठां ते॒ नम॑उक्तिं विधेम ॥
>
> ओं अग्नये नमः,
>
> ‘मन्त्रहीनं क्रियाहीनं
> भक्तिहीनं हुताशन
> यद्धुतं तु मया देव
> परिपूर्णं तदस्तु ते ।
>
> प्रायश्चित्तान्यशेषाणि
> तपः कर्मात्मकानि वै
> यानि तेषामशेषाणां
> कृष्णानुस्मरणं परम् ॥'

[[40]]

इत्यग्निमुपस्थाय, अभिवादयेत् ।

अभ्युदयः②

एतत्कर्माङ्गम् अभ्युदयं, पुण्याहं च कुर्यात् ॥

तत्प्रकारः । प्राणानायम्य

> ... गोत्रस्य शर्मणः तापादिपञ्चसंस्कारे्-एहोमाङ्गं अभ्युदयं करिष्यामि

इति सङ्कल्प्य
उपवीती प्राङ्मुखस् सन् देवतीर्थेनैव

> 'हिरण्यगर्भगर्भस्थं
> हेमबीजं विभावसोः । अनन्त-पुण्य-फलदम्
> अदश् शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ '
>
> "अनेन अभ्युदयेन विश्वदेवपितृविष्णुस्वरूपी श्रीभगवान् प्रीयताम् "

इति हिरण्योपरि,

> 'इदं हिरण्यं नानागोत्रेभ्यः श्री वैष्णवेभ्यः एभ्यः (तेभ्यः) संप्रददे (नमः) न मम'

इति साक्षतं जलं निस्राव्य, ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

पुण्याहः②

प्राणानायम्य,

> 'तापादि-पञ्च-संस्कार-कर्माङ्गं पुण्याहं वाचयिष्ये'

इति संकल्प्य, पुण्याहं च वाचयेत् ॥

अथ गुरुपरम्परानुसंधानादि॥

[[41]]

स्त्रीमात्रपञ्चसंस्कारप्रयोगे विशेषः②

स्त्रीणां तु
षोडशकोष्ठस्थाने चतुर्दलपद्मं, मध्ये कर्णिकां, बहिः अष्टदलानि च विलिख्य,
बहिर्दलेषु प्रागादिक्रमेन केशवादीन्, अन्तर्दलेषु श्रीधरादीन् चतुरः, कर्णिकायां वासुदेवं च कूर्चेषु आवाह्य,
अर्घ्यादि नैवेद्यान्तं कृत्वा,
उल्लेखनादि दर्वी-संस्कारान्तं कृत्वा,
आधार-शक्त्यादि कल्पयित्वा,
श्रीसखाद् अग्निं उत्पाद्य,
तत्र श्रीसखं, पञ्चायुधानि च ध्यात्वा,

(होमः) “ नारायणाय नमः” इत्यष्टौ,
"वासुदेवाय नमः” इति द्वादश,
“विष्णवे नमः” इति षट्,
सुदर्शनादिभिः हेतिमन्त्रैः नमोऽन्तैः पञ्च,
“केशवाय नमः” इत्यादिभिर् द्वादश,
एकां मंत्ररत्नेन च जुहुयात् ।

"विष्णवे नमः” इति पूर्णाहुतिं हुत्वा,
पूर्ववत् तापादि संस्कारान् कुर्यात् ।

प्रणववर्जं मन्त्रोपदेशः,
तदुचित-यागोपदेशं च कुर्यात् ॥ 4

अनुज्ञा-ग्रहण--विष्वक्सेनाराधन--संकल्प--प्रतिसरबन्धादिकं प्राग्वत् ।

शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः②

अथ शूद्रपञ्चसंस्कारप्रयोगः॥

(श्री पाञ्चरात्रागमे वसिष्ठ-संहितायां आचारकाण्डे वसिष्ठ-शौनकसंवादे द्विजेतर-पञ्च-संस्कार-विधिः)

अनुज्ञा③

शुभे दिने पुण्य-नक्षत्रे आचार्यः पुण्य-तीर्थादिषु शिष्यं स्नापयित्वा, ततः श्रीवैष्णव-सभायां स्थित्वा,

> श्रींवैष्णवेभ्यः सदसि स्थितेभ्यो
> नमोऽद्य गुर्वाश्रयणोन्मुखानाम् ।
> तापादिकं कर्म कृतं यथावत्
> शुभावहं चास्तु भवत्प्रसादात् ॥ "

[[42]]

इति पद्यम् उक्त्वा,
सदस्यान् श्रीवैष्णवान् दक्षिणा-ताम्बूलादिभिः सत्कृत्य,
तैर् आशिषो वाचयित्वा,
अभ्यनुज्ञातः

सङ्कल्पः③

दर्भेष्व् आसीनः,
दर्भान् धारयमाणः, पवित्रपाणिः

शिष्यं दक्षिणतः उपवेश्य,
तूष्णीं प्राणानायम्य,
'श्रीगोविन्द' इत्यादिना सङ्कल्प्य,

> 'एतेषां चेतनानां तत्-प्रार्थित-वैष्णवत्व-प्राप्त्य्-अर्थम्
> एतान् पञ्चसंस्कारकर्मणा संस्करिष्ये (ष्यामि)'

इति संकल्प्य,

मण्डले पूजा③

होमस्थानस्य ऐशान्यां दिशि व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा,
मध्ये चतुर्दलपद्मं, मध्ये कर्णिकां च, तद्बाह्यावरणे अष्ट दलानि विलिख्य,

तेषु त्रयोदश-कलशान् निधाय,
सूत्रेण नववस्त्रेण चाऽऽवेष्ट्य,
धूप-दीप-गन्ध-पुष्पाक्षत-नारिकेलादिभिर् अलङ्कृत्य,

स्वर्ण-फलकेषु प्रतिमां विलिख्य,
तेषु कलशेषु निक्षिप्य,
कुम्भरत्नानि रत्नार्थं हिरण्यं वा निक्षिप्य,

मध्ये कर्णिकाकलशे श्री-भूमि-नीला-सहितं पर-वासुदेवम् आवाह्य,
बाह्यावरण-कलशेषु प्राच्यादि-क्रमेण केशवादीन् आवाह्य,
अन्तश् चतुर्षु कलशेषु श्रीधरादीन् आवाह्य,
अर्घ्यादि-नैवेद्यान्तैर् इष्ट्वा,
तत्तन्मन्त्राधार-संयुक्तान् ध्यायेत्।

(यद्वा - तण्डुलैश् चतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा,
तत्र त्रयोदशस्थानानि परिकल्प्य,
मध्ये लक्ष्मीनारायणं
परितः केशवादींश्च आवाह्य,
अर्घ्यादि नैवेद्यान्तैर् इष्ट्वा,
सान्निध्यं प्रार्थयेत् ।)

गङ्गावाहनम्③

ततः प्राच्यां दिशि तण्डुलैः स्थण्डिलं कृत्वा,
सूत्रैः नववस्त्रेण चाऽऽवेष्टितं गन्ध-पुष्पाक्षतादिभिर् अलङ्कृतं कुम्भं निधाय,
नारिकेल-फल-कूर्चाग्र-दल-पत्रं च निधाय
कुम्भरत्नं च निक्षिप्य,

> "सन्निधत्स्वेह भगवत्-
> पादाम्बुज-विनिस्सृते । मन्दाकिनि! नमस् तुभ्यं
> वरदा भव शोभने॥ "

इति विष्णुपादोद्भवां गङ्गां आवाह्य,
विधिवद् अभ्यर्चयेत् ।

[[43]]

पञ्चगव्यम्③

ततः शिष्यस्य शरीरशुद्ध्यर्थं, विष्णु-पञ्जरादि-किञ्चित्-स्तोत्रेण पञ्चगव्यं कृत्वा,
प्राशनं कारयित्वा,

पुण्याहः, प्रोक्षणम्③

प्रपा-वेदि-द्रव्योपकरण-शुद्ध्य्-अर्थं
“जितन्ते" इति स्तोत्रेण पुण्याहं कृत्वा,
तज्जलेन पूर्वम् आवाहित-गङ्गा-तीर्थेन च उपकरण-द्रव्याणि शिष्यं त्रिः प्रोक्षयेत् ।

प्रतिसरबन्धः③

ततः, ‘पञ्चसंस्काराङ्गं प्रतिसरबन्धकर्म करिष्ये' इति संकल्प्य,
ताम्र-शराव-पात्रे तण्डुल-प्रस्थ-द्वयम् आपूर्य,
तन्-मध्ये नवगुणित-कार्पास-सूत्रं प्रादेशमात्रं श्रीचूर्णसहितं विन्यस्य,

अभिमन्त्रणम्④

आचार्यः,

> “रक्ष रक्ष जगन्नाथ !
> रमानाथ ! दयानिधे! ।
> विक्रम-त्रय-विक्रान्त-
> जगत्त्रय! नमोऽस्तु ते ॥”
>
> ‘‘जितन्ते पुण्डरीकीक्ष!
> नमस्ते विश्वभावन! ।
> नमस्तेऽस्तु हृषीकेश!
> महापुरुष! पूर्वज! ॥”
>
> ‘‘न वासुदेव-भक्तानां
> अशुभं विद्यते क्वचित् ।
> जन्ममृत्युजराव्याधि-
> भयं वाऽप्युपजायते ॥”
>
> ‘‘आर्तानां आर्तिहन्तारं
> भीतानां भीतिनाशनम् ।
> द्विषतां कालदण्डं तं
> रामचन्द्रं नमाम्यहम् ॥”
>
> “अनन्याश् चिन्तयन्तो मां
> ये जनाः पर्युपासते ।
> तेषां नित्याभियुक्तानां
> योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ "
>
> ‘सकृदेव प्रपन्नाय
> तवास्मीति च याचते ।
> अभयं सर्वभूतेभ्यो
> ददाम्येतत् व्रतं मम ॥ "

इत्यादिमन्त्रैः कूर्चेन अभिमन्त्रयेत् ।

[[44]]

ततः पुरुषस्य दक्षिणहस्ते / माङ्गल्य-युक्त-नारीणां वाम-हस्ते,

> आकर्ण-पूर्ण-धन्वानौ रक्षेतां रामलक्ष्मणौ ॥
> अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्च महाबलौ ।

इति मन्त्रेण (सुदर्शन-षड्-अक्षरेण वा) कङ्कणं बद्ध्वा,
अस्त्रमन्त्रेण शिष्यस्य हस्तोपरि चुटिकां कृत्वा,

शोभनाक्षतैर् अर्चयेत् ।

तापहोमः③

अथ दक्षिण-प्राच्यां वेदि-मध्ये चतुरश्रं विलिख्य,
तत्र अग्निं प्रतिष्ठाप्य, परिस्तीर्य, तूष्णीं परिषिच्य,
अग्नौ श्री-सखं भगवन्तं ध्यात्वा
अष्टोत्तर-शत-नामभिः चतुर्थी-नमोन्तैः,
पञ्चायुधस्तवेन,
'चतुश्चकं नमस्यामि' इत्यादिना,
'पुरस्तात् केशवः पातु' इत्यादिना च
यथासंप्रदायं आज्याहुतिं कृत्वा,
मन्त्ररत्नेन पूर्णाहुतिं च हुत्वा,
दिव्यायुधार्चनम् अर्घ्याद्य्-उपचारैः कृत्वा,
सुदर्शन-पाञ्चजन्यौ अग्नौ प्रतप्य,

प्रथमं सुदर्शनं गृहीत्वा,

> ''सुदर्शन! महाज्वाल! कोटिसूर्यसमप्रभ! ।
> अज्ञानान्धस्य मे देव! विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥''

इति शिष्यं वाचयन् दक्षिणबाहुमूले अङ्कयित्वा,

ततः पाञ्चजन्यमादाय,

> "पाञ्चजन्य-निज-ध्वान-
> ध्वस्त-पातक-सञ्चय! ।
> पाहि मां पापिनं घोर-
> संसारार्णव-पातिनम् ॥

इति मन्त्रं शिष्यं वाचयन् शिष्यस्य वाम-हस्त-बाहु-मूले अङ्कयेत् ।

[[45]]

ततः सुदर्शन-पाञ्च-जन्यौ गो-क्षीरे सुगन्ध-पङ्के वा शीतोदके वा निधाय,

पुण्ड्रधारणादि③

ततः शिष्यस्य विधिवद् ऊर्ध्वपुण्ड्रान् धारयित्वा,
दासनाम च कृत्वा,

उपदेशः③

तत्-तद्-अधिकारानुरूपं यथासंप्रदायं मन्त्रोपदेशं च कृत्वा,
द्रमिड-गाथा-स्तुतिभिः, विष्ण्व्-आराधनं च तत्-तद्-अनुरूपम् उपदिश्य,
त्याज्योपदेयं च विविच्य बोधयेत् ।

समाप्तिः②

क्रमेण आवाहितान् उद्वास्य,
पवित्र-ग्रन्थिं विस्रस्य,
षोडशोपचारान् पुनः समर्प्य,
'यथास्थानं प्रतिष्ठापयामि' इत्युक्त्वा समापयेत् ।

शिष्यस्तु सदस्यान् संभाव्य,
गुरुं धन--धान्य--नव-वस्त्रालङ्कारादिभिर्
यथाशक्ति सन्तर्पयेद् इति ॥

१३ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः①

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः ॥

परावरज्ञः सदाचार्यः धात्रीकल्कलिप्ताङ्गः पुण्यतीर्थे स्नातः पूर्वाह्णिकनित्यकर्माणि कृत्वा, पूर्वेद्युः ताम्बूलदक्षिणादिभिः सत्कृतैः श्रीवैष्णवैः आशिषो वाचयित्वा, तैरनुज्ञातः स्वगृह्योक्तविधिना, 'पुण्याहं वाचयित्वा,... अस्यां शुभतिथौ सुदर्शनपाञ्चजन्यौ प्रतिष्ठापयामि' इति सङ्कल्प्य, प्रतिष्ठाङ्गं अङ्कुरार्पणं कृत्वा परेद्युः पुष्पाङ्कुरं कुर्यात् ॥ ततः उदक्प्राग्देशे प्रत्यङ्मुखं सपत्नीकं चतुर्भुजं विष्णुं सालग्रामं च संस्थाप्य, मूलमन्त्रेण भगवते अर्घ्यादिनिवेदनान्तं कृत्वा, पुष्पाञ्जलिं नीराजनं च समर्प्य, सुदर्शनपाञ्चजन्यौ नवीनौ तत्तल्लक्षणलक्षितौ पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य, देवस्य पार्श्वयोः संस्थाप्य, ततः भगवदुदक्प्रदेशे शालीपरिष्कृते चतुष्कोणे रङ्गवल्लीपरिष्कृते, अच्छिद्रौ नवीनवस्त्रवेष्टितौ चूतपत्रनालिकेरकूर्चशिरस्कौ शुद्धतीर्थपूरितौ कुम्भौ निवेश्य, तयोः [*] पञ्च त्वक्? पञ्च पल्लवानि, पञ्च रत्नानि च सुवर्णमयौ च सुदर्शनपाञ्चजन्याकारौ विग्रहौ शङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गधरं सूर्यमण्डलान्तर्वर्ति-सुवर्णमयं श्रीविग्रहसहितनारायणविग्रहं च निक्षिप्य,

[*]: अश्वत्थउदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।
एतेषामेकवृक्षाणां पञ्चत्वच उदीरिताः ॥

श्रीसूक्त(पु.२८) पुरुषसूक्त (पु.७१) भूसूक्त (पु.७२) घृतसूक्त (पु.३०) ब्रह्मसूक्तैः (पु.७३)

द्वादशवारं चतुर्भिः श्रीवैष्णवैः जपं कारयित्वा तयोः
सवितृमण्डलमध्यवर्तिश्रीमन्नारायणहस्तारविन्दस्थितसुदर्शनपाञ्चजन्यौ ध्यात्वा,

> ओं सुदर्शनाय हेतिराजाय नमः; सुदर्शनं हेतिराजं आवाहयामि; ओं पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः; पाञ्चजन्यं शङ्खाधिपतिम् आवाहयामि,

इत्यावाह्य, अर्घ्यपाद्यगन्धपुष्पाक्षतधूपदीपनैवेद्यताम्बूलान्तैः तत्तन्मन्त्रेण अभ्यर्च्य, ...

[[67]]

तदुत्तरतः अग्निं स्वगृह्योक्तविधिना प्रतिष्ठाप्य, अग्निमुखादि (पु. ३१,३२,३३) आधानान्तं कृत्वा, जुहुयात् ॥

तत्र मूलमन्त्रेण अष्टवारं, प्रणवसम्पुटितैः मूलमन्त्रवर्णैः, पुनः मूलमन्त्रेण षोडशवारं, श्री-भूमि-नीलामन्त्रैः (पु. ६८-६९), विष्णुगायत्र्या (पु. २९),

> ओं विष्णोर्नुकं.... रुगायस्स्वाहा; विष्णोः रराटमसि स्वाहा, विष्णोः पृष्ठमसि स्वाहा, विष्णोः श्ञप्त्रेस्थस्स्वाहा, विष्णोस्स्यूरसि स्वाहा, विष्णोर्ध्रुवमसि स्वाहा, वैष्णवमसि

> स्वाहा, विष्णवे त्वा स्वाहा

इति सप्तभिः (पु.३३)

> तदस्य प्रियं, प्र तद्विष्णुः परो मात्रया, वि चक्रमे पृथिवीं, अतो देवा, इदं विष्णुः, त्रीणि पदा वि चक्रमे, विष्णोः कर्माणि, तद्विष्णोः परमं, तद्विप्रासः

इति दशभिः एतेषां विष्णव इदं न मम इत्युद्देशत्यागः । (पु.३४) ततः पुरुषसूक्तऋग्भिः हुत्वा (पु. ३५-३६), श्रीभूमिनीलामन्त्रैः (पु. ६८-६९), षोडशवारं

[[69]]

'चरणं पवित्रम्, लोकस्य द्वारम्, पवित्रवन्तः, पवित्रं ते' (पु. ३७) इति चतसृभिः; (सुदर्शनाय हेतिराजायेदं), येन देवाः पवित्रेण, प्राजापत्यं पवित्रम्, इन्द्रस्सुनीती सह मा पुनातु (पु. ३७) - इति तिसृभिः (अद्भ्य इदं), सुदर्शनादिपञ्चायुधमन्त्रैः प्रत्येकं हुत्वा, ततः आधारशक्त्यादिभिः एकोननवतिमन्त्रैः हुत्वा, भगवते हविर्निवेद्य, तन्मध्यतो हस्तेनादाय, मूलमन्त्रमारभ्य आज्याहुतिवत् सर्वं जुहुयात् - स्विष्टकृद्धोमः; ततः अग्निमुखशेषहोमः (पु. १४-१५) ।

ततः अग्निं भगवन्तं सुदर्शनपाञ्चजन्यौ च प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य, कुम्भौ क्रमेण उद्धृत्य, तत्तत्कूर्चाभ्यां पुरुषसूक्तमन्त्रेण पूर्वोक्तमन्त्राभ्यां च सुदर्शनपाञ्चजन्यौ प्रोक्ष्य, आवाह्य, क्षीरान्नं पायसान्नं च भगवते निवेद्य, तत् द्विधाकृत्य, तयोः निवेदयेत् । ततः वैष्णवान् भोजयित्वा दक्षिणताम्बूलादिभिः तोषयेत् । आचार्यं धान्यवस्त्रभूषणादिभिः तोषयेत् ॥ एवं प्रतिष्ठाविधिः ।

प्रोक्षणपक्षे तु आधारशक्त्यादिहोमान् अन्नाहुतींश्च वर्जयेत् ॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

[[70]]

भूसूक्तम् ।②

("स्वाहा ॥ भूम्या इदं न मम" इति त्यागः।)

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

1अथ पुनराधेयमन्त्राः । तत्र गार्हपत्य आधीयमाने सर्पराज्ञीस्तिस्रोनुवर्तयति - भूमिर्भूम्नेति ॥

भूमिंर् भू॒म्ना *(=बहुत्वेन)*, द्यौर् वंरि॒णा *(=उरुत्वेन)*,
ऽन्तरिंक्षम् महि॒त्वा *(असि)*।

(पुरा वृषभराशौ खे यथा) **उ॒पस्थे॑** ते देव्य् **अदिते॒**
(सूर्यः खे यथा) **ऽग्निम्** अ॑न्ना॒दम् अ॒न्नाद्या॒याय *(=अन्नाद-हिताय)* **ऽऽदंधे** ॥

▼ *Keith*

(Thou art) earth in depth, sky in breadth, atmosphere in greatness;
In thy lap, O goddess Aditi, Agni
I place, food-eater for the eating of food.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

प्रथमोपरिष्टाद्बृहती, अन्त्यस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे देवि **अदिते** अखाण्डिते भूमे । आहवनीयो भूमित्वेन स्तूयते । **भूम्ना** बहुत्वेन विपुलत्वेन त्वं भूमिरेवासि । **द्यौर्** असि त्वं **वरिणा** उरुत्वेन । ताद्धर्म्यात्ताच्छब्द्यम् । अ[म?]कारलोपश्छान्दसः । अन्तरिक्षमसि माहित्वा माहात्म्येन । व्यञ्जनविपर्ययः । सर्वत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । महित्वशब्दात्तृतीयाया आकारो वा । अत्र **तवोपस्थे** उत्सङ्गे गार्हपत्यात्मनि अग्निमन्नादमन्नस्य हविषोत्तारं **अन्नाद्याय** अन्नादनसामर्थ्यात्मिकायै ऋद्ध्यै **आदधे** स्थापयामि । पचाद्यचि **अन्नादः** । इतरत्र छान्दसो भावे यत् । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्त उपस्थशब्दः । मरुद्वृधादित्वाद्वा ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

2द्वितीया - आयमिति गायत्री ॥

आ ऽयं गौः *(→गमनशीलो अग्निस् सूर्यो वा, पुरा वृषभराशिस्थः)* पृश्निर् **अक्रमी॒द्**
असदन् *(→असदत् इति शाकले)* मा॒तरं॑ *(भूमिं, खे रोहिणीं च)* पु॒रः ।
पि॒तरं॑ *(द्यौः)* च, **प्र॒-यन्त्** सुवः॑ *(→स्वः॑ इति शाकले)* ॥

▼ *Keith*

The spotted bull hath come
And reached again the mother

And the father, faring to the heaven.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

इदानीमादित्यात्मना स्तूयते - **अयम् अग्निः गौर्** आदित्यात्मा गच्छतीति **गौः** गमनशीलः **पृश्निः** शुक्लवर्णः आदित्यानामे[मै]व वा । **आक्रमीत्** अयमेवादित्यात्मना विश्वम् आक्रामतीति ।

प्रकर्षेणाविच्छेदेन गच्छन् सुवः शोभना रतिः । छान्दसौ लुङ्लङौ ।

आक्रम्य च मातरं भूमिम् **असनत्** भूमौ मातरि शान्तोभूत् । **पितरं** दिवं **प्रयन्** प्रकर्षेण गच्छन् सर्वतो ज्वलन् धूमज्वालाभ्यामभ्रं लिहन् **सुवः** पितृस्थानीये दिवि स्वरतिरभूत् ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

3तृतीया - त्रिंशदिति गायत्री ॥

(दिने मुहूर्ता, मासे दिनानि वा)
त्रिँशद् **धाम॒ वि रा॑जति॒** *(आदित्यात्मा ऽग्निः)*,
(रोहिणी स्तुतिर् वा) **वाक्** *(सूर्य-)*पंत॒ङ्-गायं **शिश्रिये** *(→धीयते इति शाकले)* ।
प्रत्य्*(कूलम्)* अंस्य **वह॒** द्युभिः ॥

▼ ***Keith***

Thirty places be ruleth;
Speech resorteth to the bird
Bear it with the days.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

त्रिंशद् धामानि स्थानानि **विराजति** प्रकाशवद् भवति । उभयत्रापि वचनव्यत्ययः । त्रिंशन् मुहूर्ता उच्यन्ते । [पञ्चदशाह्नः]पञ्चदश रात्रेः ।

तेषु **वाक् शिश्रिये** सिषेवे आश्रिता पतङ्गाय पतङ्गः आदित्यः । यथा 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव इर्यते' इति या स्तुतिलक्षणा **वाक्** तेषु सर्वेष्वपि मुर्हूर्तेषु **पतङ्गं** श्रिता । कर्मणि चतुर्थी ।

तस्मात्तादृशः महानुभावः आदित्यात्मा त्वं **प्रत्यस्य** प्रति-कूलं यत्प्रकृतं तवोद्वासनं तद् **अस्य** विसृज बुद्धौ मा कृथाः । 'ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह' इति प्रतिशब्देन प्रतिकूलमुच्यते । ततः प्रसन्नो भूत्वा **वह** हवींष्यस्माकं **द्युभिः** दिनेदिने । अधिकरणानां साधकतमत्वविवक्षया तृतीया; यथा 'स्थाल्या पचति' इति । 'ऊडिदम्' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'दिवो झल्' इति प्रतिषेधः । अस्मिन्व्याख्याने तिङः परत्वाद्धेत्यस्य निघातो दुर्लभस्स्यात् । अथ ब्रूमः - एवं महातेजाः पतङ्गः अस्य प्रतिवह प्रतिरूपतया वर्तस्व द्युभिः तेजोभिः । अन्वादेशत्वादस्येति सर्वानुदात्तः ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

4आहवनीये तिस्रोनुवर्तयति । तत्र प्रथमा - अस्येति गायत्री ॥

अ॒स्य *(विषूव-सूर्यात्मनो ऽग्नेः)* प्रा॒णाद् **अंपान॒त्य्,**
(वृषभराशेर्) **अंन्तश् चंरति** रोच॒ना*(→ रोहिणी दीप्तिर् वा)* ।
व्यंख्यन्*(=प्राकाशयन्)* महि॒षस् *(वृषभराशौ सूर्यः, भुव्य् अग्निः)* सुवः॑ *(→दिवंम् इति शाकले)* ॥

▼ *Keith*

With her inspiration from his expiration,
She wandereth between the worlds;
The bull discerneth the heaven.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

अपानतीति प्रथमपादान्तः । अस्याग्नेः **रोचना** दीप्तिः रोचनशीला । 'अनुदात्तेतश्च' इति युच् । **अन्तश्** शरीरेषु **चरति** । किं कुर्वती **प्राणात्** प्राणनव्यापारात् अनन्तरम् **अपानती** अपाननव्यापारं कुर्वती । जीवानां ऊर्ध्वगमनं प्राणनं, अधोगमनम् अपाननम् । जीवश्श्वासवायुः ।

किञ्च - **महिषः** महति शरीरे सीदति । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा - महतेष्टिषचि लिङ्गव्यत्ययः । महनीया सुवः शोभना **रोचना व्यख्यत्** विचष्टे प्रकाशते जीवानामन्तः । छान्दसौ लुङ् । 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिनाङ् । 'उदात्तस्वीरतयोः' इति संहितायामडागमः स्वर्यते ।

अन्य आहुः - **अस्याग्नेः सुवः** आदित्यात्मिका **रोचना** दीप्तिः प्राणादुदयात् **अपानती** अस्तं गच्छन्ती **अन्तः** द्यावापृथिव्योर् मध्ये **चरति** । महत्यन्तरिक्षे सीदति । व्यख्यत् प्रकाशयति च द्यावापृथिव्यौ । एवं महानुभावं त्वामादधामीति ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

5द्वितीया - यत्त्वेत्यनुष्टुप् ।

यत् त्वां [10] क्रु॒द्धꣳ **पंरो॒वपं***(=उद्वासितवान् अस्मि)*,
म॒न्युना॒ यद् अवंर्त्या ।
सु॒कल्पंम् अग्ने॒ तत् तव॒,
(यतः पुनराधाने) पुन॒स् **त्वोद्दीं॑पयामसि** ॥

▼ *Keith*

If thee [1] in anger I have scattered,
In rage or through misfortune,
That of thee, O Agni, be in good order,
Again thee we relight.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

तवेति तृतीयपादान्तः ॥ **यत्** येन कारणेन ऋद्ध्यभावेन **क्रुद्धो** ऽहं त्वामपि **परोवप** परोप्तवान् उद्वासितवानस्मि । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वाभावः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम्, समासश्च । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

मन्युना शोकेन परीतो ऽहम् **अवर्त्या** दारिद्र्येण पाप्मना वा यत्त्वां **परोवप** विनाशितवान् हे अग्ने तदपि तव प्रसादात् सुकल्पं शोभनकृतिकमेव भवति । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इति तवशब्द आद्युदात्तः । अतस्त्वां पूर्ववदेवोद्दीपयामसि उद्वपामः । 'इदन्तो मसि' ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

6अथ तृतीया - यत्त इत्यनुष्टुप् ॥

यत् तें म॒न्यु-पंरोप्तस्य
पृथि॒वीम् अनुं **दध्व॒से** *(←ध्वस्)* ।
आ॒दि॒त्या विश्वे॒ तद् दे॒वा
वसंवश् च **स॒माभ॑रन्न्** ॥

▼ *Keith*

Whatever of thee scattered in rage
Was spread over the earth,
That the Adityas, the All-gods
And the Vasus gathered together.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

ते तव **मन्युपरोप्तस्य** मन्युना हेतुना मयोद्वासितस्य । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । **यत्** तेजः **पृथिवीम् अनुदध्वसे** ध्वस्तं पृथिवीम् अनुप्रविश्य वा नष्टं बभूव **तदादित्या विश्वे देवा वसवश्च समाभरन्** समाभरन्तु । 'हृग्रहोः' इति भत्वम् ॥

[[68]]

मे॒दिनीं दे॒वी व॒सुन्ध॑रा स्या॒द्वसु॑दा दे॒वी वा॒सवीं ।
ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सः पि॑तॄ॒णाँ श्रोत्रं॒ चक्षु॒र्मनः॑ ॥

दे॒वी हिर॑ण्यगर्भिणी दे॒वी प्र॒सूव॑री (/ प्र॒सोद॑री) ।
रस॑ने (/ सद॑ने) स॒त्याय॑ने सीद ॥

स॒मु॒द्रव॑ती सावि॒त्री ह॒नो दे॒वी म॒ह्यङ्गीं (/म॒ह्यङ्गां)।
म॒ही (/म॒हो) धर॑णी म॒होव्यथिंष्टा (म॒होध्यतिंष्ठा/ म॒होव्यविंष्ठा)
शृ॒ङ्गे॒-शृं॒ङ्गे॒ य॒ज्ञे-य॑ज्ञे विभी॒षणीं ॥

इन्द्र॑पत्नी व्या॒पिनीं सु॒रसंरिदि॒ह ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सरसिज इह) ।
वा॒यु॒मतीं जल॒शयंनी श्रि॒यन्धा॒ ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - स्वयंधा)
राजां(यां) स॒त्यन्तो॒ (/न्धो॒[जो]) परिंमेदिनी ॥ श्वो॒ परिंधत्तं गाय॒(श्वो॒परिंधत्त॒ परिंगाय
/[अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सो परिधत्तंगाय)

वि॒ष्णु॒प॒त्नीं मंहीं दे॒वीं॒ मा॒ध॒वीं मा॑धव॒प्रियाम् ।
लक्ष्मीं प्रि॒यसंखीं दे॒वीं॒ न॒मा॒म्यच्युंतव॒ल्लभाम् ॥

ॐ धु॒नुर्ध॒रायैं वि॒द्महें
सर्वसि॒द्ध्यै चं धीमहि ।
तन् नों धरा प्रचो॒दयांत् ॥
(स्वाहां ॥ धुनुर्धराया इदं न मम)

शृण्व"न्ति श्रोणा"म् अमृ"तस्य गोपा"म्।
पु"ण्याम् अस्या **उ"पशृणोमि** वा"चम्।
मही"न् देवीवृं" वि"ष्णु-पत्नीम् अजूर्या"म्*(=अज्वराम्)*।
प्रती"चीम् एनाँ हवि"षा **यजामः**।

(स्वाहां ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम) ॥

त्रेधा" वि"ष्णुर् उरु-गायो" *(गेयो)* **वि"चक्रमे**।
मही"न् दि"वम् पृथिवी"म् अन्त"रिक्षम्।
त"च् **छ्रोणै"ति** *(अत्र)* श्र"व*(=कीर्तिम्)* **इच्छ"माना**।
पु"ण्यँ श्लो"कयँ् य"जमानाय **कृण्वती"**॥

(स्वाहां ॥ विष्णव इदं न मम) ॥

नीलासूक्तम् ।②

("स्वाहा॑ ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम" इति त्यागः)।

ओं ॥

(स्तोमं त्रयस्त्रिँशे॒! भुवंनस्य पत्नि॒!
विवंस्वद्-वाते! अ॒भि नों) गृणाहि॒ ।

▼ ***विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)***

मध्येऋच आरम्भः??

स्तोमं त्रयस्त्रिँशे॒! भुवंनस्य पत्नि॒!
विवंस्वद्-वाते! अ॒भि नों **गृणाहि***(←गृ शब्दे)* ।
घृ॒तवंती सवित॒र्! आधिंपत्यै॒ ~
पयंस्वती॒ **रन्ति॒र्***(←रम्) (इयम्)* **आशां नो अस्तु** ।

ध्रु॒वा दि॒शावँ् विंष्णु-प॒त्न्य् अ-घोंरा॒
ऽस्येशांना॒ सहंसो॒, या म॒नोतां *(←मनस् + ऊता)*।
बृह॒स्पतिंर् मात॒रिश्वो॒त वा॒युस्
संन्धुवा॒ना*(←धु कम्पने)* वातां अ॒भि नों **गृणन्तु** ।

वि॒ष्ट॒म्भो दि॒वो, ध॒रुणं~ पृथि॒व्या,
अ॒स्येशांना॒ जगंतो॒, विष्णुं-पत्नी ।

पुरुषसूक्तम्②

▼ ***सायण-भाष्यम्***

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् ।
नारायण नामर्षिर्
अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।

अव्यक्त-महद्-आदि-विलक्षणश् चेतनो यः पुरुषः
'पुरुषाश् च परं किंचित् ' (क. उ. ३. ११) इत्य्-आदि-श्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता ।

तथा चानुक्रान्तं--- सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ।।

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

1अथ पुरुषानुवाकः - सहस्रशीर्षेयादि ॥
आनुष्टुभस्सर्वोऽनुवाकः, विशेषो वक्ष्यते ।
अग्नौ पुरुषाकृतौ चीयमानायां
पुरुषशिर उपहितस्य शिरः कृत्वा
पुरुषाकृतिम् उपहितां
पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते ।

पुरुषमेधे च

> 'पशून् उपाकृतान् दक्षिणतोऽवस्थाप्य
> ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचा अनुशंसति ।
> अथ नारायणाभ्याम् उपस्थानं'

इत्यादिषु विनियोगः ।

अयम् उत्तरश् चानुवाकौ नारायणाख्यौ,
नारायणाख्येन ऋषिणा दृष्टौ ।

आभ्यां च पुरुषाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
उक्तं च - आत्मनि पुरुषावस्थे प्रपञ्चप्रविष्टः पुरुषः, उत्तीर्णः परमात्मेति ।
पुरुषसूक्तमिति चैनं बह्वृचा आहुः ।

अथ 'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यपरो नारायणानुवाको भविष्यति,
यत्र परमात्मा प्रणवाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
तस्य अग्न्य्-आदि-श्रौत-पुरुषवत् कर्म-सम्बन्धाभावाद् इहानाम्नानम् ।

▼ *Jamison Brereton*

90 (916)
Puruṣa
Nārāyaṇa
16 verses: anuṣṭubh, except triṣṭubh 16

This is one of the best-known and most influential hymns of the Ṛgveda. Its central symbol is the púruṣa, the “man,” “person,” or “human being.”

On the surface, this hymn tells of the sacrifice of a giant man, from whose parts the world was created. The theme of creation through

a cosmic sacrifice is widespread, but this hymn is not simply the retelling of an ancient tradition. The púruṣa here serves as a symbol of the sacrifice itself, which especially in the middle Vedic tradition is a locus of creative power. The púruṣa is thus similar to the later divine figure Prajāpati, who in the Brāhmaṇas personifies the sacrifice.

Indeed this late hymn represents a verse commentary on the sacrifice that prefigures the prose commentaries of the Brāhmaṇas. *(5)*

This hymn is also notable because it is the only Ṛgvedic mention of the four varṇas, the hierarchical division of the social order that forms the theoretical basis for the caste system. One reason that the hymn may have been included in the Ṛgveda to provide a Ṛgvedic charter for such a division of society.

The identity of the Man and the sacrifice is established in the opening verse, for his thousand heads, eyes, and feet recall Agni, the sacrificial fire, and his macro cosmic equivalent, the Sun (cf. Brown 1931: 109–10). The Man comprehends the earth and extends beyond it. As Mus (1968: 549) has pointed out, the "ten-fingers' breadth" by which he exceeds the world measures from the Man's hairline to his mouth.*(4)* The Man's mouth represents speech, which marks the boundary between the imperceptible world of thought and the perceptible world created by speech.*(5)*

His mouth is also associated with eating, and in verse 2 the Man rises beyond the world "through food," that is, by making the world his food. In later texts the "eater" is the master and the "eaten" is one who benefits the master (cf. Rau 1957: 34–35). The image may therefore reflect the Man's dominance over the world.*(4)* See also X.125, in which the mouth is similarly both the locus of speech and the locus of eating.

This theme of dominance or rule continues also in verse 5 in the mutual generation of the Man and the Virāj. The word virā́j can mean either “brilliant” or “ruling, rule.” The latter is the more likely sense here, and therefore this word connects the hymn to Vedic ideals of the king, who in his consecration encompasses the world in a similar way that the Man does here (Proferes 2007: esp. ch. 3). Since the term virā́j is grammatically feminine, it complements púruṣa, which is masculine in grammar and connotation.*(4)*

The Man is the “offering” (vs. 6), the sacrificial victim (vs. 15), but more especially he is the sacrifice itself that the gods, the Sādhyas, and seers performed (vs. 7). Through this sacrifice the elements of subsequent sacrifices emerged: the “clotted-mixture” (vs. 8), the verses, chants, meters, and sacrificial formulae (vs. 9), and the sacrificial animals (vs. 10). The parts of the sacrifice also became the three upper varṇas (vss. 11–12): his mouth the brahmins, masters of knowledge and speech; his arms the rulers, the possessors of power; and his thighs the freemen or clansmen, who are the productive support of society. These three classes form parts of the sacrifice because they can participate in the sacrifice. The śūdras or “servants” are not part of the sacrifice but rather emerge from the feet of the Man, a symbol of their low social status and their exclusion from the sacrifice. Finally, the elements of the cosmos and gods themselves come forth from the sacrifice (vss. 13–14). This primeval sacrifice thus establishes the “first foundations” for the performance of the sacrifice or even for the ritual, social, divine, and visible worlds more generally (vs. 16ab), and it creates access to heaven (16cd).

The identity of the Sādhyas (in vss. 7 and 16) is not clear. Their name means “those to be brought to success,” and they appear to be ancient sacrificers whose proper ritual performance has “perfected” them and who have attained god-like status or the status of gods.*(4)*

01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्⑥

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह॑स्र*(~अनन्त)*शीर्षा **पु॑रुषः**।
सहस्राक्षः॑ सह॑स्रपात् ।
स॑ *(वक्ष्यमाणां विराजं)* भू॑मिं विश्व॑तो **वृत्वा॑** ।
अ॑त्यतिष्ठद् दशाङ्गुल॑म् । १

(मुख-मूर्ध्नोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

▼ >

स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् ।
स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वात्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

सह॑स्रशीर्षा पु॑रुषः
सहस्राक्षः॑ सह॑स्रपात्
स॑ भू॑मिं विश्व॑तो वृत्वा॑
अ॑त्य् अतिष्ठद् दशाङ्गुल॑म्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásraśīrṣā ← sahásraśīrṣan- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahasrākṣáḥ ← sahasrākṣá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásrapāt ← sahásrapad- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhū́mim ← bhū́mi- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

viśvátas ← viśvátas (invariable)
{}

vr̥tvā́ ← √vr̥- (root)
{}

áti ← áti (invariable)
{}

atiṣṭhat ← √sthā- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

daśāṅgulám ← daśāṅgulá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

स॒हस्र॑ऽशीर्षा । पुरु॑षः । स॒हस्र॒ऽअ॒क्षः । स॒हस्र॑ऽपात् ।
सः । भूमि॑म् । वि॒श्वतः॑ । वृ॒त्वा । अति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । द॒श॒ऽअ॒ङ्गु॒लम् ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *sahasraśīrṣā* ← *sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

- *sahasraśīrṣā* ← *śīrṣā* ← *śīrṣan*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “head; śīrṣan [word].”

- *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *sahasrākṣaḥ* ← *sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

- *sahasrākṣaḥ* ← *akṣaḥ* ← *akṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “eye; akṣa [word]; hole.”

- *sahasrapāt* ← *sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

- *sahasrapāt* ← *pād*

- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *sa* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *bhūmiṃ* ← *bhūmim* ← *bhūmi*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *viśvato* ← *viśvatas*
- [adverb]
- “everywhere; around; about.”

- *vṛtvāty* ← *vṛtvā* ← *vṛ*
- [verb noun]
- “surround; accompany; cover; cover; obstruct; check; spread; envelop.”

- *vṛtvāty* ← *ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *atiṣṭhad* ← *atiṣṭhat* ← *sthā*
- [verb], singular, Imperfect

- “stay; stand; situate; exist; [in]; resist; endure; put; soak; be; stop; adhere; get stale; concentrate; grow; trust; wake; consociate; last; dwell; lie; stand; stop.”

- *daśāṅgulam* ← *daśa* ← *daśan*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “ten; tenth; daśan [word].”

- *daśāṅgulam* ← *aṅgulam* ← *aṅgula*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “finger; finger.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । **सः** पुरुषः **भूमिं** ब्रह्माण्डगोलकरूपां **विश्वतः** सर्वतः **वृत्वा** परिवेष्ट्य **दशाङ्गुलं** दशाङ्गुलपरिमितं देशम् **अत्यतिष्ठत्** अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

अत्र पुरुषाख्या पेक्षितावरणस्थानीयं देहविशेषं महापुरुषस्य निरूपयति - सहस्रशीर्षा अनेकशिरस्कः । 'शीर्षञ्छन्दसि' इति शीर्षन्भावः । पुरि शेते इति पुरुषः । पृषोदरादिः । सहस्राक्षो ऽनेकदृष्टिः । 'बहुव्रीही सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् समासान्तः । सतिशिष्टस्समासान्तस्वरः प्रर्वतते । सहस्रपाद् अनेकचरणः । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य पद्भावः । सर्वत्र शिरःप्रभृतिकार्यसद्भावात् शिरः प्रभृतीनामनेकत्वम् । यद्वा - 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति तस्य विश्वात्मत्वाद् अस्मदादिसम्बन्धिनः शिरःप्रभृतयोऽवयवास् तस्यैवावयवा इति तेषामनेकत्वोपपत्तिः । सः पुरुषः भूमि भृम्यादीन् विकारान् विश्वतः सर्वतः वृत्वा व्याप्य मृदिव घटादीन् स्वाभेदेन छादयित्वा अत्यतिष्ठद् अतीत्य तिष्ठत्य् अतिक्रम्य विकारावस्थां स्वेनैव रूपेण तिष्ठति दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिप्रमाणावच्छिन्नम् । दश अङ्गुलयः प्रमाणम् अस्येत्य् अर्हीयस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लुक् , 'तत्पुरुषस्याङ्गलेः' इत्यच् समासान्तः । अत्र सामर्थ्यात् हृदयाकाशपरिग्रहः । हृदयाकाशस्यैव दशाङ्गुलमित्याख्येति केचित् । हृदयं दहरं गगनं पुरुष इति पर्यायः । यद्वा - सर्गप्रकरणमिदं, अतो विकारजातं भूम्यादिकं सर्वं वृत्वा पदेनैव घनमावृत्य दशाङ्गुलमतितिष्ठति दशाङ्गुलादधोऽधिष्ठानं न करोति, अत एव

भूमेर्दशाङ्गुलादधोऽङ्कुरादेरनुत्पत्तिः । सर्वगतत्वेऽपि पुरुषस्य सिसृक्षोपधानमूलकारणात्मकत्वात् सर्वकार्यदेशव्याप्त्यैव स्वप्रयोजनसम्पादनात् तदेव तस्य सर्वगतत्वमिति दशाङ्गलात्परतो न व्याप्नोति प्रयोजनाभावादिति केचित् ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"**Puruṣa**, who has a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet, investing the earth in alldirections, exceeds (it by a space) measuring ten fingers."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Puruṣa = embodied spirit; or, **virāj**, the aggregate ofall living beings, spirit embodied in the egg of **Brahmā**, i.e., the universal spirit animating all creation. Thousand= an infinite number; the human **soul**, extending from the navel, takes upits abode in the heart or the humanbreast; the supreme soul, having animated the universe, is present in man, either in a minute form or of definitedimensions

▼ *Jamison Brereton*

The Man has a thousand heads, a thousand eyes, and a thousand feet. Having covered the earth on all sides, he extended ten fingers' breadth beyond.

▼ *Griffith*

A THOUSAND heads hath Purusa, a thousand eyes, a thousand feet. On every side pervading earth he fills a space ten fingers wide.

▼ *Geldner*

Tausendköpfig, tausendäugig, tausendfüßig ist Purusa; er bedeckte vollständig die Erde und erhob sich zehn Finger hoch darüber.

▼ *Grassmann*

Tausendköpfig war der Urmensch, tausendäugig, tausendfüssig; nachdem er die Erde von allen Seiten überdeckt hatte, ragte er noch zehn Finger lang darüber hinaus.

▼ *Elizarenkova*

Пуруша – тысячеглавый.
Тысячеглазый, тысяченогий.
Со всех сторон покрыв землю,
Он возвышался (над ней еще) на десять пальцев.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - विषयः*

इस सूक्त में सब जड़जङ्गमका उत्पादक स्वामी परमात्मा है तथा जीवों के लिये भोग अपवर्ग देनेवाला है इत्यादि विषय हैं।

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः) सब जगत् में पूर्ण परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यात शिरवाला-अनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात चक्षुवाला-अनन्तदर्शनशक्तिवाला (सहस्रपात्) असंख्यात गतिवाला-विभुगतिवाला (सः) वह (भूमिम्) भुवन-ब्रह्माण्ड को (विश्वतः) सब ओर से (वृत्वा) व्याप्त होकर (दशाङ्गुलम्) दशअङ्गुलियों से मापनेयोग्य-स्थूल सूक्ष्म दश भूतों से युक्त या पैर की दशअङ्गुलियों-पादमात्र जगत् को भी (अत्यतिष्ठत्) लाँघ वर्तमान है ॥१॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - जगत् में पूरण पुरुष परमात्मा अनन्त ज्ञानवान्, अनन्तदर्शन शक्तिमान्, अनन्त गतिमान्-विभुगतिमान् है, उसके सम्मुख सारा ब्रह्माण्ड एकदेशी अल्प है। सब स्थूल सूक्ष्म भूतमय ब्रह्माण्ड को व्यापकर अपने अन्दर रख इसके बाहिर भी वर्तमान है ॥१॥

▼ *ब्रह्ममुनि - विषयः*

अत्र सूक्ते सर्वस्य जडजङ्गमस्योत्पादयिता स्वामी च परमात्मा तथा जीवेभ्यो भोगापवर्गविधाता चेत्येवमादयो विषयाः सन्ति।

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः) विश्वस्मिन् जगति पूरणः परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यातशिरस्कोऽनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात-चक्षुष्मान्-अनन्तदर्शनशक्तिमान् (सहस्रपात्) असंख्यातगतिको विभुगतिमान् (सः) स खलु (भूमिं-विश्वतः-वृत्वा) भुवनं ब्रह्माण्डं सर्वतो व्याप्य (दशाङ्गुलम्-अत्यतिष्ठत्) दशभिरङ्गुलिभिर्मातव्यं स्थूलसूक्ष्मभूतदशकान्वितं यद्वा पादमात्रदशाङ्गुलपरिमितं ब्रह्माण्डं यथोक्तम्–"पादोऽस्य विश्वा भूतानि" तदतिक्रम्यातिष्ठद् वर्तमानोऽस्ति ॥१॥

02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्⑥

(स्व-शरीरैकदेशेन) **पु"रुष** एवे"दँ" **स"र्वम्** ।
य"द् भूतं" य"च् च भ"व्यम्।
उत" *(→तथा देवात्मभिः)* +अ"मृतत्व"स्ये"शानः *(परमे व्योम्नि)* ।
य"द*(→यस्माद्) (ब्रह्माण्डरूपेण)* अ"न्नेन*(=अशितेन)* +**अतिरो"हति** । ३

▼ >

पुरु॑ष ए॒वेदं सर्वं॒ यद्भू॒तं यच्च॒ भव्य॑म् ।
उ॒तामृ॑त॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

पु"रुष एवे"दं" स"र्वं
य"द् भूतं" य"च् च भ"वियम्

उता"मृतत्व"स्ये"शानो
य"द् अ"न्नेनातिरो"हति

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
evá ← evá (invariable)
{}

idám ← ayám (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sárvam ← sárva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bhávyam ← bhávya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhūtám ← √bhū- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

ca ← ca (invariable)
{}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

amr̥tatvásya ← amr̥tatvá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:SG}

īśānaḥ ← √īś- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, voice:MED}

utá ← utá (invariable)
{}

ánnena ← ánna- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

atiróhati ← √ruh- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

पुरु॑षः । ए॒व । इ॒दम् । सर्व॑म् । यत् । भू॒तम् । यत् । च॒ । भव्य॑म् ।
उ॒त । अ॒मृ॒त॒ऽत्वस्य॑ । ईशा॑नः । यत् । अन्ने॑न । अ॒ति॒ऽरोह॑ति ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *puruṣa* ← *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *evedaṃ* ← *evā* ← *eva*

- [adverb]
- “indeed; merely; thus; even; surely; same; eva [word]; successively; immediately; in truth.”

- *evedaṃ* ← *idam*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *sarvaṃ* ← *sarvam* ← *sarva*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *yad* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *bhūtaṃ* ← *bhūtam* ← *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *yac* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ca*
- [adverb]

- “and; besides; then; now; even.”

- *bhavyam* ← *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *uta*
- [adverb]
- “and; besides; uta [indecl.]; similarly; alike; even.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *amṛta*
- [noun]
- “immortal; amṛta; imperishable.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *tvasya* ← *tva*
- [noun], genitive, singular, neuter
- “state; quality; cause; reason.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *īśānaḥ* ← *īś*
- [verb noun], nominative, singular
- “govern; command; master; dominate; can; reign; control; own.”

- *yad* ← *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *annenātirohati* ← *annena* ← *anna*

- [noun], instrumental, singular, neuter
- “food; foodstuff; grain; anna [word]; eating; boiled rice; meal.”

- *annenātirohati* ← *atirohati* ← *atiruh* ← *√ruh*
- [verb], singular, Present indikative

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यद् **इदम्** वर्तमानं जगत्सर्वं **पुरुष एव**।
यच् च भुतम् अतीतम् जगद् **यच् च भव्यं** भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव। यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणि-देहाः सर्वेऽपि विराट्-पुरुशस्यावयवाः - तथैवातीतागमिनोर् अपि कल्पयोर् द्रष्टव्यम् इत्य् अभिप्रायः।
उताऽपि चामृतत्वेस्य देवत्वस्यायम् ईशानः स्वामी।
यद् यस्मात् कारणादन्नेन प्राणिनां **भोग्येनाऽन्नेन** निमित्त-भूतेनाऽति-**रोहति** स्वकीयां कारणावस्थाम् अतिक्रम्य परिदृश्यमानाम् जगद्-अवस्थां प्राप्नोति, तस्मात् प्राणिनां कर्म-फल-भोगाय जगद्-अवस्था-स्वीकारान् नेदम् तस्य वस्तुत्वम् इत्य् अर्थः॥२॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

2इदानीं पुरुषस्य वैश्वरूप्यमाह - पुरुष एवेति ॥ इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं यद्वर्तमानं सर्वं यच्च भूतम् अतीतं यच्च भव्यं भविष्यद् एतत्सर्वं पुरुष एव पुरुषस्यैवायं परिणामः । उत अपि च अयं पुरुषो ऽमृतत्वस्य देवत्वस्यापि ईशानः समर्थः प्रसन्नो ऽमृतत्वमपि प्रापयितुं शक्नोति । देवानामपीश्वर इति यावत् । यच्च अन्नेन अदनीयेन निमित्तेन अतिरोहति कारणावस्थामतीत्य कार्यात्मना जायते मर्त्यादि, तस्यापीशान इत्येव अयोनिजानामन्नरसपरिणामानां चेशान इति ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

“**Puruṣa** is verily all this (visible world), all that is, and all that is to be; he is also the lord of immortality;for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

He mounts: liṭ, since he rises beyond byfood; or, he is that which grows by nourishment; or, that which expands by nourshment;

Annena = prāṇināmbhoghenānnena nimittabhūtena; "inasmuch as he assumes the condition of the world in order that sentientbeings may enjoy the fruit of their acts (prāṇinām karmaphalabhogāya), that is not his true nature": thesupreme spirit, which in its own state is inert and undiscernible, becomes the visible world, that living beings mayreap the fruit of their acts since they acquire **mokṣa** or final liberation, the **supreme spirit** is the lord of immortality;

Anna = matter (**Muṇḍaka Upaniṣad** 1.8

▼ *Jamison Brereton*

The Man alone is this whole (world): what has come into being and what is to be.
Moreover, he is master of immortality when he climbs beyond (this world) through food.

▼ *Griffith*

This Purusa is all that yet hath been and all that is to be;
The Lord of Immortality which waxes greater still by food.

▼ *Geldner*

Purusa allein ist diese ganze Welt, die vergangene und die zukünftige, und er ist der Herr über die Unsterblichkeit und auch über das, was durch Speise noch weiter wächst.

▼ *Grassmann*

Der Urmensch ist alles dies, was gewesen ist, und was sein wird; er gebietet über das Unsterbliche, was durch Speise [Opferspeise] noch höher wächst [herrlicher wird].

▼ *Elizarenkova*

В самом деле, Пуруша – это вселенная,
Которая была и которая будет.
Он также властвует над бессмертием.
Потому что перерастает (все) благодаря пище.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः-एव) परमपुरुष परमात्मा ही (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्ष का स्वामी अधिष्ठाता है (उत) और (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) यह सब जो उत्पन्न हुआ, जो होनेवाला जगत् है तथा (यत्-अन्नेन-अतिरोहति) जो अन्न-भोजन से बढ़ता है जीवमात्र, उसका भी परमपुरुष परमात्मा स्वामी है ॥२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमपुरुष परमात्मा जीवमात्र का तथा तदर्थ भोग अपवर्ग-मोक्ष का एवं सब उत्पन्न हुए होनेवाले जगत् का स्वामी है, ऐसा मान कर उसकी स्तुति करनी चाहिए ॥२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः-एव) परमपुरुषः परमात्मैव (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्षस्य स्वामी तथाऽधिष्ठाताऽस्ति "अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि-ईशानः" [यजुः उव्वटः] (उत) अपि च (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) एतत् सर्वं यद् भूतं गतं यच्च भवितव्यं जगत् तथा (यत्-अन्नेन-अतिरोहति) यच्च भोजनेन वर्धते "जीवजातमन्नेनातिरोहति-उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चैवेशानः" [यजु० महीधरः] तस्यापि परमपुरुषः परमात्मा स्वामी ह्यस्ति ॥२॥

03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्⑥

एता"वान् *(ब्रह्माण्डम् इति)* अस्य महिमा" ।
अ"तो *(→ततोऽपि)* ज्या"याँश् च पू"रुषः ।

(कथम् इति चेत्-)
पा"दोऽस्य वि"श्वा भूता"नि ।
(अवशिष्टस्) **त्रिपा"द्** *(अंशः पर-देवतापूर्णः)* **अस्यामृ"तं** *(=अविनाशी)* दिवि" *(=परमे व्योम्नि)* ।

▼ >

एतावा॑नस्य महि॒माते॒ो ज्यायाँश्च॒ पूरु॑षः ।
पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

एता"वान् अस्य महिमा"
अ"तो ज्या"यांश् च पू"रुषः
पा"दो ऽस्य वि"श्वा भूता"नि
त्रिपा"द् अस्यामृ"तं दिवि"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

etā́vān ← etā́vant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mahimā́ ← mahimán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

átas ← átas (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

jyā́yān ← jyā́yaṁs- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

pū́ruṣaḥ ← pū́ruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

bhūtā́ni ← √bhū- (root)
{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

pā́daḥ ← pā́da- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víśvā ← víśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

amŕ̥tam ← amŕ̥ta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

diví ← dyú- ~ div- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

tripā́t ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

एतावा॑न् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । अतः॑ । ज्यायां॑न् । च॒ । पुरु॑षः ।
पादः॑ । अ॒स्य॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य॒ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *etāvān* ← *etāvat*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “such(a); such(a).”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *mahimāto* ← *mahimā* ← *mahiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “greatness; power; mahiman.”

- *mahimāto* ← *atas*
- [adverb]
- “now; therefore; then; from there; hence; consequently; then; hence; henceforth.”

- *jyāyāṃś* ← *jyāyān* ← *jyāyas*

- [noun], nominative, singular, masculine
- “better; elder; greater; bigger.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *pūruṣaḥ* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa.”

- *pādo* ← *pādaḥ* ← *pāda*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *'sya* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *viśvā* ← *viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); viśva [word]; completely; wholly.”

- *bhūtāni* ← *bhūta*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “being; ghost; mahābhūta; monster; past; Bhūta; world; bhūta [word]; being; mythical monster; animal; entity.”

- *tripād* ← *tri*

- [noun]
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *tripād* ← *pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *asyāmṛtaṃ* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *asyāmṛtaṃ* ← *amṛtam* ← *amṛta*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “immortal; amṛta; imperishable.”

- *divi* ← *div*
- [noun], locative, singular, masculine
- “sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

अतीतानागत-वर्तमान-रूपं जगद् यावद् अस्ति **एतावान्** सर्वोऽप्य् अस्य पुरुषस्य महिमा। स्वकीय-सामर्थ्य-विशेषः। न तु तस्य वास्तव-स्वरूपम्।(5) वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि **ज्यायान्**। अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः। चतुर्थोऽंशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मकेस्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेशः। यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। तै. आ. ८-१- उ. २-१। इत्याम्नातस्य परब्रह्मन इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपपेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः॥३॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

3एतावानिति ॥ एतावान् एतत्प्रमाणः यन् मर्त्या अमर्त्याश्च एतावान् अस्य पुरुषस्य महिमा महत्कर्म विभूतिरित्यर्थः, न त्वयमेतावान् । अयं तु पुरुषो ऽतोऽपि यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणात् कार्यवर्गाज् ज्यायान् वृद्धतरः नेतावानेवेति मन्तव्यः । तत्कथमित्याह - पाद एकदेशो ऽस्य विश्वा

भूतानि भूतजातान्य् अल्पांशो व्यक्तात्मना वर्तते । पादमात्रत एव सर्गप्रतिसर्गयोः प्रवृत्तिः । अस्य सम्बन्ध्य् अपरं त्रिपात् पादत्रयात्मकं व्यक्तप्रमाणात्त्रिगुणं महाप्रमाणम् एकदेशान्तरम् अमृतम् अविकारित्वेन चेतनरूपेण दिवि द्योतनवत्य् आदित्यमण्डले परमपुरुषशरीरभूते वर्तते । उक्तं च 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।' इति । त्रयः पादा यस्येति 'सङ्ख्यासु पूर्वस्य' इति लोपः 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पुरुषस्यापरिमितत्वान् न चतुर्थांशवचनः पादशब्दः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"Such is his greatness; and **Puruṣa** is greater even than this; all beings are one-fourth of him; his otherthree-fourths, (being) immortal, (abide) in heaven."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Such is his greatness: i.e., the greatness of Puruṣa is as vastas the world of past, present, and future beings

▼ *Jamison Brereton*

So much is his greatness, but the Man is more than this:
a quarter of him is all living beings; three quarters are the immortal in heaven.

▼ *Griffith*

So mighty is his greatness; yea, greater than this is Purusa.
All creatures are one-fourth of him, three-fourths eternal life in heaven.

▼ *Geldner*

Solches ist seine Größe und noch gewaltiger als dies ist Purusa. Ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, drei Viertel von ihm ist das Unsterbliche im Himmel.

▼ *Grassmann*

So bedeutend ist seine Grösse, und noch grösser ist der Urmensch; ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, und drei Viertel von ihm die Welt der Unsterblichen im Himmel.

▼ *Elizarenkova*

Таково его величие,
И еще мощнее этого (сам) Пуруша.
Четверть его – все существа.
Три четверти его – бессмертие на небе.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (एतावान् महिमा-अस्य) यह जड़-जङ्गम प्रसार या संसार इस परम पुरुष परमात्मा का महिमा-महत्त्वसूचक व्यापार है (अतः-ज्यायान् पूरुषः) इससे बड़ा वह परमात्मा है (विश्वा भूतानि-अस्य पादः) साड़ी जड़-जङ्गम वस्तुएँ इसके पादमात्र हैं (अस्य त्रिपात्) इस परमात्मा का त्रिपाद्रूप (दिवि-अमृतम्) प्रकाशमय स्वरूप में अमृत है ॥३॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - सारा संसार उसके एकदेश में है, वह परमात्मा इससे महान् है, तथा ये सारी जड़-जङ्गम वस्तुएँ उसके एक पादमात्र हैं, उसका अमृतस्वरूप त्रिपाद तो प्रकाशस्वरूप में है ॥३॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (एतावान्-महिमा-अस्य) एतावान् जडजङ्गमरूपः प्रसारः संसारो वाऽस्य परमपुरुषस्य परमात्मनो महिमा महत्त्वसूचको व्यापारः (अतः-ज्यायान् पूरुषः) अस्माज्ज्येष्ठः स परमात्मा (विश्वा-भूतानि-अस्य पादः) सर्वाणि भूतानि जडजङ्गमानि वस्तूनि खल्वस्य पाद एव (अस्य त्रिपात्-दिवि-अमृतम्) अस्य परमात्मनस्त्रिपाद्रूपं द्योतनात्मके स्वरूपेऽमृतं विद्यते ॥३॥

04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्⑥

(सो ऽयं) **त्रिपा"द्***(→त्रिविक्रम-सूचना)* ऊर्ध्व" **उ"दैत्** पु"रुषः *(शिष्टस्यापेक्षया)*।
*(पूर्वोक्त-)***पा"दो ऽस्येहा"ऽऽभवात्** पु"नः *(पुनःपुनः)* ।
त"तो *(पादः)* वि"ष्वङ्*(=सर्वतो)* **व्यक्रामत्** *(वक्ष्यमाण-जननाय)*।
साशनानशने"*(=जीवाजीवे [वस्तू])* अभि"*(लक्ष्य)* । ४

▼ >

त्रि॒पादू॒र्ध्व उदै॒त्पुरु॑षः॒ पादो॑ऽस्ये॒हाभ॑व॒त्पुनः॑ ।
ततो॒ विष्व॒ङ्व्य॑क्रामत्साशनानश॒ने अ॒भि ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त्रिपा"द् ऊर्ध्व" उ"द् ऐत् पु"रुषः
पा"दो ऽस्येहा"भवत् पु"नः
त"तो वि"ष्वङ् वि" अक्रामत्
साशनानशने" अभि"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
ait ← √i- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tripā́t ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ūrdhváḥ ← ūrdhvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

út ← út (invariable)
{}

abhavat ← √bhū- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

ihá ← ihá (invariable)
{}

pā́daḥ ← pā́da- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

púnar ← púnar (invariable)
{}

akrāmat ← √kram^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

tátas ← tátas (invariable)
{}

ví ← ví (invariable)
{}

víṣvaṅ ← víṣvañc- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

abhí ← abhí (invariable)
{}

sāśanānaśané ← sāśanānaśaná- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:DU}

▼ ***पद-पाठः***

त्रि॒ऽपात् । ऊ॒र्ध्वः । उत् । ऐ॒त् । पुरु॑षः । पाद॑ः । अ॒स्य॒ । इ॒ह । अ॒भ॒व॒त् । पुन॒रिति॑ ।
ततः॑ । विष्व॑ङ् । वि । अ॒क्रा॒म॒त् । सा॒श॒ना॒न॒श॒ने इति॑ । अ॒भि ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tripād* ← *tri*
- [noun]
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *tripād* ← *pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *ūrdhva* ← *ūrdhvaḥ* ← *ūrdhva*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “upper; up(a); upper; upward; erect; more(a); raised; ūrdhva [word]; acclivitous; overturned; loud; eminent; high.”

- *ud*
- [adverb]
- “up.”

- *ait* ← *i*
- [verb], singular, Imperfect
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *pādo* ← *pādaḥ* ← *pāda*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *'syehābhavat* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *'syehābhavat* ← *iha*
- [adverb]

- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *'syehābhavat* ← *abhavat* ← *bhū*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *punaḥ* ← *punar*
- [adverb]
- “again; further; now; over and over; subsequently; repeatedly; however; besides.”

- *tato* ← *tatas*
- [adverb]
- “then; therefore; now; then; from there; subsequently; consequently; then; there; from that; for that reason; alternatively; consequently; furthermore.”

- *viṣvaṅ* ← *viṣvañc*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “dispersed; viṣvañc [word].”

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *akrāmat* ← *kram*
- [verb], singular, Imperfect
- “kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”

- *sāśanānaśane* ← *sa*
- [adverb]
- “with; little; together.”

- *sāśanānaśane* ← *aśana*
- [noun], neuter
- “eating; food; diet; foodstuff.”

- *sāśanānaśane* ← *anaśane* ← *anaśana*
- [noun], accusative, dual, neuter
- “fast; seeking death by fasting.”

- *abhi*
- [adverb]
- “towards; on.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

योऽयं **त्रिपात् पुरुषः** संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयम् **ऊर्ध्व उदैत्** अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्य **अस्य** सोऽयं **पादः** लेशः सोऽयम् **इह** मायायां **पुनः** अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं---- विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' (भ. गी. १०. ४२) इति । **ततः** मायायामागत्यानन्तरं **विष्वङ्** देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् **व्यक्रामत्** व्याप्तवान् । किं कृत्वा । **साशनानशने** अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

4एवमादित्यान्तरपुरुषरूपेण महापुरुषो विश्वस्य सर्गकारणमित्युक्तम् । इदानीं यज्ञपुरुषरूपेण महापुरुषस्य लोकसृष्टिकारणत्वं तदुभयात्मना च लोकस्थितिहेतुत्वं पुरुषस्याह - त्रिपादिति ॥ वेदानां प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः पादैस्सहितः पुरुषो यज्ञात्मा त्रिपात् । रूपस्वरावुक्तौ । वेदानां त्रींस्त्रीन् पादानुपादाय यज्ञो भूत्वा स पुरुष उर्ध्वम् उदैद् उर्ध्वमुद्गतवान् । यथा 'गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति' इति । अथ अस्य पुरुषस्य यज्ञात्मनः पादस् तुरीयांशः वेदानां चतुर्थभागा आत्मा इह

आभवाद् अस्यां परिदृश्यमानायां सर्वभूतस्थितो कारणभावेन पुनःपुनर्भवति, यथा इष्टदेवतास्तुत्यादिभिस् तर्पयित्वा तत्फलेन यजमानान् संयोजयति 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इति न्यायेन लोकानां स्थितिं निर्वतयति । आदित्यमण्डलगता चाहुतिरुदकभावेन रश्मिभिः क्रियते, रश्मिस्थं चोदकं यदा सर्वभूतानुग्रहसमर्थं भवति तदा तन्मध्यमस्थानीयवृष्टिरूपेण पातयित्वा अनेन ओषध्यादीनां स्थितिहेतुर्भवति । एवमयं पुरुषस्य पादः पुनःपुनराभवत्य् आवृत्यावृत्य स्थिति हेतुर्भवतीहत्यानाम् । लेट्याडागमः । ताभ्यां यज्ञादित्यप्रवृत्तिभ्यां समुपबृंहितपादो महापुरुषो विष्वङ् नानाञ्चनः व्यक्रामद् विविधं क्रामति कार्यवशाद् विविधं सर्पति साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनम् अन्नाधीनस्थितिकं जराय्वण्डोद्भित्स्वेदजं चतुर्विधम् अनशनं देवजातम् । सत्यपि पारम्पर्येणान्नाधीनस्थितिकत्वे अस्मदादीनामिव साक्षादशनाभावादनशनत्वं देवजातस्य । तदुभयस्थितिमभिसन्धाय विष्वङ् व्यक्रामदिति । विष्वगञ्चतीत्य् ऋत्विगादिना क्विन् प्रत्ययः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् ॥

▼ ***मानसतरङ्गिणीकृत्***

Therefrom, he strode forth into everything, into those that eat (living beings) and those that do not

▼ ***मानसतरङ्गिणीकृत् - टिप्पनी***

Before this statement, the Puruṣa is described with the term tripāt, which is a double entendre implying both three-fourths and three steps.*(5)*
This connection suggests that the sūkta was evidently composed during the rise of Viṣṇu along with the spread of the ādhvaryava tradition. Notably, this went hand-in-hand with Viṣṇu’s identification with the yajña (sacrifice), which is also the case with the Puruṣa

▼ ***Wilson***

English translation:

“Three-fourths of **Puruṣa** ascended; the other fourth that remained in this world proceeds repeatedly,and, diversified in various forms, went to all animate and inanimate creation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Proceeds repeatedly: either inindividuals by death and birth, or in the world by its temporary dissolution and renovation;

Sāśanānaśane =those who eat and those who do not; i.e., the two classes of created things, those capable of enjoyment etc., asgods, men, animals, or incapable thereof, as mountains and rivers -- conscious and unconscious creation

---

▼ *Jamison Brereton*

With his three quarters the Man went upward, but a quarter of him came to be here again.
From there he strode out in different directions toward what eats and what does not eat.

▼ *Griffith*

With three-fourths Purusa went up: onefourth of him again was here.
Thence he strode out to every side over what cats not and what cats.

▼ *Geldner*

Zu drei Vierteln stieg Purusa empor, ein Viertel von ihm verjüngte sich hienieden. Von dem aus ging er nach allen Seiten auseinander und erstreckte sich über alles was Speise ißt und was nicht ißt.

▼ *Grassmann*

Mit drei Vierteln ging der Urmensch oben hinauf, ein Viertel von ihm erschien wieder hier, dann verbreitete er sich über alles, was Speise geniesst, und was sie nicht geniesst.

▼ *Elizarenkova*

На три четверти взошел Пуруша вверх.
Четверть его возникла снова здесь.
Оттуда он выступил повсюду,
(Распространяясь) над тем, что ест (пищу) и что не ест.

▼ ***अधिमन्त्रम् (VC)***

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (त्रिपात् पुरुषः) पूर्वोक्त वह अमृतरूप तीन पादों से युक्त परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत्) नश्वर संसार से ऊपर स्थित है (अस्य पादः) इसका पादमात्र संसार (इह पुनः-अभवत्) इधर नश्वररूप में पुनः-पुनः उत्पन्न होता है (ततः) पश्चात्(साशनानशने-अभि) भोगसेवित-भोगनेवाले जीवात्मा को तथा भोगरहित न भोगनेवाले जड़ के प्रति (विष्वक्-व्यक्रामत्) विविध गुणवत्ता से व्याप्त होता है ॥४॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - पूर्ण पुरुष परमात्मा अमृतरूप त्रिपाद इस संसार से ऊपर है, यह संसाररूप पाद पुनः-पुनः उत्पन्न होता है। इसके अन्दर भोगनेवाले जीव और न भोगनेवाले जड़ के अन्दर परमात्मा व्याप रहा है ॥४॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (त्रिपात्-पुरुषः) पूर्वोक्तः सोऽमृतरूपपादत्रययुक्तः पुरुषः परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत्) नश्वर-संसारत उपरि स्थितः (अस्य पादः) अस्य पादः संसाररूपः (इह पुनः-अभवत्) ऐहिकः पुनः पुनः भवति (ततः) पश्चात् (साशनानशने अभि) सभोगं जीवात्मानं तथा खल्वभोगं जडं तदुभयं च (विष्वक्-व्यक्रामत्) विविधतया विविधगुणवत्तया व्याप्नोति ॥४॥

05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप्⑥

(पादांशात्) त"स्माद् **विरा"ड्***(→पुरुष-मेध-ब्राह्मणे छन्दोऽपि) (ब्रह्माण्ड-शरीरम्)* **अजायत** ।
(तस्माद्) विरा"जो अ"धि पू"रुषः *(ऋतात्मना /पुरुषमेध-कर्मरूपेण अजायत)* ।
स" जातो" **अ"त्यरिच्यत** -
(क्वेति चेत् -) पश्चा"द् *(विराजम्)* भू"मिम् अ"थो *(जीवानाम्)* पुरः"*(=पूर्वम्)*। ५

▼ >

तस्मा॑द्वि॒राळ॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः ।
स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त"स्माद् विरा"ळ् अजायत
विरा"जो अ"धि पू"रुषः
स" जातो" अ"त्य् अरिच्यत
पश्चा"द् भू"मिम् अ"थो पुरः"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

virā́ṭ ← virā́j- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

ádhi ← ádhi (invariable)
{}

pū́ruṣaḥ ← pū́ruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

virā́jaḥ ← virā́j- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

aricyata ← √ric- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

áti ← áti (invariable)
{}

jātáḥ ← √jan^{i}- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

átha ← átha (invariable)
{}

bhū́mim ← bhū́mi- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

paścā́t ← paścā́t (invariable)
{}

purás ← purás (invariable)
{}

u ← u (invariable)
{}

▼ ***पद-पाठः***

तस्मा॑त् । वि॒राट् । अ॒जा॒य॒त॒ । वि॒ऽराजः॑ । अधि॑ । पुरु॑षः ।
सः । जा॒तः । अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ । प॒श्चात् । भूमि॑म् । अथो॒ इति॑ । पु॒रः ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *virāḍ* ← *virāj*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “Virāj; eminence.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *virājo* ← *virājaḥ* ← *virāj*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “Virāj; eminence.”

- *adhi*

- [adverb]
- “on; from; accordingly.”

- *pūruṣaḥ* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa.”

- *sa* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *jāto* ← *jātaḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *aty* ← *ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *aricyata* ← *ric*
- [verb], singular, Imperfekt Passiv
- “empty; liberate; concede; surrender; purge.”

- *paścād* ← *paścāt*
- [adverb]
- “subsequently; westward; paścāt [word]; after; back.”

- *bhūmim* ← *bhūmi*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *atho* ← *atha*
- [adverb]
- “now; then; furthermore; now; then.”

- *atho* ← *u*
- [adverb]
- “ukāra; besides; now; indeed; u.”

- *puraḥ* ← *puras*
- [adverb]
- “ahead; puras [word]; easterly; eastward; east; earlier.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

विष्वङ् व्यक्रामद् इति यदुक्तं तद् एवात्र प्रपञ्च्यते । **तस्मात्** आदिपुरुषात् **विराट्** ब्रह्माण्ड-देहः **अजायत** उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । **विराजोऽधि** विराड्-देहस्योपरि - तम् एव देहम् अधिकरणं कृत्वा **पुरुषः** तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत ।
सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयम् एव स्वकीयया मायया विराड्-देहं ब्रह्माण्ड-रूपं सृष्ट्वा तत्र जीव-रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् ।*(4)* एतच् चाथर्वणिका उत्तर-तापनीये विस्पष्टम् आमनन्ति----

> स वा एष
> भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा
> प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्न् आस्ते माययैव
> (नृ. ता. २. १, ९)

इति । **स जातः** विराट् पुरुषः **अत्यरिच्यत** अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्-व्यतिरिक्तो देव-तिर्यङ्-मनुष्यादिरूपोऽभूत् ।
पश्चात् देवादि-जीव-भावाद् ऊर्ध्वं **भूमिं** ससर्जेति शेषः । **अथो** भूमिसृष्टेर् अनन्तरं तेषां जीवानां

पुरः ससर्ज ।
पूर्यन्ते सप्तभिर् धातुभिर् इति **पुरः** शरीराणि ॥॥१७॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

5इदानीं सृष्टिरुच्यते - तस्मात् प्रणवाख्यान् नारायणात् । अव्यक्तादिति केचित्, तदयुक्तं, तस्याप्रस्तुतत्वात् । तस्मात् प्रकृतान्महापुरुषाद् विराडजायत विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन् स विराट् मनस्सञ्ज्ञः प्रजापतिः । ततो विराजो अधि विराजमेवाधिकरणीकृत्य पुरुषोऽजायत दशहोत्राख्यः प्रजापतिः पुरुषसमष्ट्यात्मना अजायत । यथोक्तं 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति । स वैराजः पुरुषः जातः प्रादुर्भावानन्तरम् अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानमत्यरेचयत् । कर्मकर्तरि रूपम् । अनेकधाभावलक्षणं स्वरूपातिरेकमभजत भूतेन्द्रियादीन्यसृजतेति यावत् । उक्तं च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति । पश्चादिति । भूतग्रामस्यान्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावो निवर्तते । एवम् आकाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सर्ग उक्तः । अथो अनन्तरं भूतसृष्टेः पुरः पुराणि शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावरादीनां च अत्यरेचयत् । पुर इत्यत्र छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । एवमिन्द्रियसर्गः पिण्डसर्गश्च प्रतिपादितः ॥

▼ *मध्वः*

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते । ततः **तस्मात्** आदिपुरुषात् **विराट्** ब्रह्माण्डदेहो **अजायत** जातः । विविधं राजन्ते वस्तनि अत्रेति **विराट्** । **विराजः अधि** विराड्देहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा **पुरुषः** तदेहाभिमानी एक एव पुमान् अजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् इत्यर्थः । एतञ्च अथर्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट प्रविश्य अमूढो मूढ इव व्यवहरनास्ते माययैव' (नृ.उ.ता.२-१-९) इति । किंच स जातो विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यमनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेः अनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिः धातुभिः इति पुरः शरीराणि ।। ५ ।।

▼ *Wilson*

English translation:

"From him was born Virāt. and from Virāt. **Puruṣa**;
he, as soon as born, became manifested,
and afterwards (created) the earth (and) then corporeal forms."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

From him: tasmāt = from that one-fourth; or, from the spirit who by his delusion created the body of **Virāṭ**, i.e., the egg of **Brahma** and entered into it in the form oflife

▼ *Jamison Brereton*

From him the Virāj was born; from the Virāj the Man.
Upon his birth, he reached beyond the earth from behind and also from in front.

▼ *Griffith*

From him Viraj was born;
again Purusa from Viraj was born.
As soon as he was born he spread eastward and westward o'er the earth.

▼ *Geldner*

Aus ihm ward die Viraj geboren, aus der Viraj der Purusa. Geboren ragte er hinten und vorn über die Erde hinaus.

▼ *Grassmann*

Von ihm ward der Allherrscher [virâj] geboren und vom Allherrscher der Urmensch. Als er geboren war überragte er die Erde von hinten und von vorn.

▼ *Elizarenkova*

От него Вирадж родилась,
От Вираджи – Пуруша.
Родившись, он стал выступать
Над землей сзади и спереди.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः

- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (ततः-विराट्-अजायत) उस परमात्मा से विविध पदार्थों के साथ राजमान संसार उत्पन्न हुआ (विराजः-अधि पूरुषः) उस विविध पदार्थों से राजमान संसार के ऊपर अधिष्ठाता पुरुष परमात्मा है (पश्चात् सः-जातः) पश्चात् वहविविध पदार्थों से राजमान संसार प्रकट हुआ, परमात्मा के अधीन (भूमिम्) जिसमें भूत उत्पन्न होते हैं, ऐसे उत्पत्तिस्थान लोक को (अथ पुरः) अनन्तर उस लोक पर देहनगरियों को (अति अरिच्यत) बाहर निकालता है-प्रकट करता है ॥५॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - विविध पदार्थों से युक्त संसार को परमात्मा रचता है, उसके अधीनत्व में लोक-लोकान्तर उससे प्रकट होते हैं तथा लोक पर देह उत्पन्न होते हैं ॥५॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (ततः-विराट्-अजायत) ततः-परमात्मनः सकाशात्-विविधपदार्थैः सह राजमानः संसार उत्पन्नः (विराजः-अधि पूरुषः) विविधतया राजमानस्य संसारस्योपरि-अधिष्ठाता पुरुषः परमात्मा "अधि-उपरि अधिष्ठाता" [दयानन्दः] पश्चात् (सः-जगतः) पश्चात् स विराट् प्रकटीभूतः सन् परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वे (भूमिम्-अथ पुरः-अति अरिच्यत) भवन्ति भूतानि यस्मिन् तदुत्पत्तिस्थानं लोकमनन्तरं देहपुरश्च व्यक्तीकरोति "रिचिर् विरेचने" [रुधादि०] ॥५॥

06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्⑥

य"त् *(वक्ष्यमाणेन कालभागेन)* पु"रुषेण हवि"षा ।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" यज्ञ"म् **अ"तन्वत** ।
(पुरुष-हविषो विभागाः -) वसन्तो" **अस्यासीद्** आ"ज्यम् ।
ग्रीष्म" इध्मः" शर"द् *(अन्नादिरूपम्)* +हविः" । ६

▼ >

यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत ।
व॒स॒न्तो अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

य॑त् पु॑रुषेण हवि॑षा
देवा॑ यज्ञ॑म् अ॑तन्वत
वसन्तो॑ अस्यासीद् आ॑ज्यं
ग्रीष्म॑ इध्मः॑ शर॑द् धविः॑

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
havíṣā ← havís- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

púruṣeṇa ← púruṣa- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

átanvata ← √tan- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ájyam ← ā́jya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

āsīt ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

vasantáḥ ← vasantá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

grīṣmáḥ ← grīṣmá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

havíḥ ← havís- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

idhmáḥ ← idhmá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

śarát ← śarád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

यत् । पुरु॑षेण । ह॒विषा॑ । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अत॑न्वत ।
व॒स॒न्तः । अ॒स्य॒ । आ॒सी॒त् । आज्य॑म् । ग्री॒ष्मः । इ॒ध्मः । श॒रत् । ह॒विः ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *puruṣeṇa* ← *puruṣa*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *haviṣā* ← *havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *atanvata* ← *tan*
- [verb], plural, Imperfect

- “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”

- *vasanto* ← *vasantaḥ* ← *vasanta*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “spring; vasanta [word].”

- *asyāsīd* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *asyāsīd* ← *āsīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *ājyaṃ* ← *ājyam* ← *ājya*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “ghee; clarified butter; ājya.”

- *grīṣma* ← *grīṣmaḥ* ← *grīṣma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “summer; grīṣma [word].”

- *idhmaḥ* ← *idhma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fuel.”

- *śaraddhaviḥ* ← *śarad*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “fall; year; śarad [word].”

- *śaraddhaviḥ* ← *haviḥ* ← *havis*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषुत्पन्नेषु सत्सु **देवाः** उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरसंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य **पुरुषेण** पुरुषाख्येन **हविषा** मानसं यज्ञम् **अतन्वत** अन्वतिष्ठन् तदानीम् **अस्य** यज्ञस्य **वसन्तः** वसन्तर्तुरेव **आज्यम् आसीत्** अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं **ग्रीष्म इध्मः** आसीत्। तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा **शरद्धविः** आसीत् । तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

6इदानीं सृष्टिविशेष उच्यते - यदिति ॥ यद् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्ट्वेन सङ्कल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञं सङ्कल्पात्मकम् अतन्वत यज्ञमिव अकुर्वत । सृष्टिकामः प्रजापतिरेव प्राणादिवृत्तिभेदेनोच्यते । अथ अस्य यज्ञस्य वसन्त आज्यमासीत्, तत्र गवां भूयिष्ठत्वात् तमेवर्तुं तद्विकाराज्यकार्याय समकल्पयत् । एवं ग्रीष्मशरदौ व्याख्येये ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“When the gods performed the sacrifice with **Puruṣa** as the offering, then Spring was its ghī, Summerthe fuel, and Autumn the oblation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Apparently a reference to an imaginary sacrifice (mānasam)

▼ *Jamison Brereton*

When, with the Man as the offering, the gods extended the sacrifice, spring was its melted butter, summer its firewood, autumn its offering.

▼ *Griffith*

When Gods prepared the sacrifice with Purusa as their offering,
Its oil was spring, the holy gift was autumn; summer was the wood.

▼ *Geldner*

Als die Götter mit Purusa das Opfer vollzogen, da war der Frühling dessen Schmelzbutter, der Sommer das Brennholz, der Herbst die Opfergabe.

▼ *Grassmann*

Als die Götter ihr Opfer mit dem Urmenschen als dem Opfertrank kunstvoll bereiteten, da war der Frühling sein Opferschmalz, der Sommer sein Brennholz, der Herbst sein Opfertrank.

▼ *Elizarenkova*

Когда боги предприняли жертвоприношение
С Пурушей как с жертвенным даром,
Весна была его жертвенным маслом,
Лето – дровами, осень – жертвенным даром.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यत्)जब (देवाः)सृष्टि के आरम्भ में वेदप्रकाशक परमर्षि अग्न्यादि महानुभाव (पुरुषेण हविषा) अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा द्वारा (यज्ञम्-अतन्वत) मानस यज्ञ को सेवन करते हैं (अस्य) तो इस यज्ञ का (वसन्तः-आज्यम्) वसन्त ऋतु घृत (आसीत्)होता है, वसन्त में ओषधियाँ उत्पन्न होती हैं, अतः अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करने के लिये वह घृतसमान है (ग्रीष्मः-इध्मः) ग्रीष्म ऋतु इन्धन होता है, क्योंकि ग्रीष्म में वनस्पतियाँ बढ़ती हैं, अतः वह इन्धन के समान है (शरत्-हविः) शरद् ऋतु हव्य द्रव्य होता है, शरद्ऋतु में वनस्पतियाँ समृद्ध पुष्ट होती हैं, इसलिए अध्यात्मयज्ञ की समृद्धि का कारण शरद् ऋतु है ॥६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - आदि सृष्टि में वेदप्रकाशक ऋषि अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हैं। अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा के द्वारा उसका रचा वसन्तऋतु घृतसमान होकर अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करता है, भिन्न-भिन्न ओषधियों के उत्पन्न होने से परमात्मा है, इस भाव जागृत करता है, पुनः ग्रीष्म ऋतु इसकी समिधा इन्धन बन जाता है, क्योंकि ग्रीष्म ऋतु में ओषधियाँ बढ़ती हैं, तो परमात्मा की आस्तिकता में दृढ़ता आ जाती है, पुनः शरद् ऋतु उसका हव्यपदार्थ हो जाता है, क्योंकि शरद् ऋतु में ओषधियाँ पुष्ट होती हैं, अतः परमात्मा का साक्षात् होने का निमित्त बन जाता है ॥६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (यत्) यदा (देवाः) सृष्टेरारम्भे वेदप्रकाशकाः परमर्षयोऽग्निप्रभृतयः (पुरुषेण हविषा यज्ञम्-अतन्वत) निजात्मनि धारयितुं योग्येन परमात्मना मानसं यज्ञमन्वतिष्ठन् (अस्य) एतस्य यज्ञस्य (वसन्तः-आज्यम्-आसीत्) वसन्तर्तुर्घृतमासीत्-वसन्ते खल्वोषधय उत्पद्यन्तेऽतोऽध्यात्मयज्ञं प्रबोधयन्ति (ग्रीष्मः-इध्मः) ग्रीष्मर्तुरिन्धनमासीत्-यतो ग्रीष्मे वनस्पतयो वर्धन्ते (शरत्-हविः) शरदृतुर्हव्यद्रव्यमासीत्-शरदि वनस्पतयः समृध्यन्ते तस्मादध्यात्म-यज्ञस्य समृद्धिकारणं भवति शरत् ॥६॥

07 सप्तास्यासन् परिधयः⑥

सप्ता"ऽस्याऽऽसन् परिध"यः ।
त्रिः" सप्त" *(२१!)* समि"धः **कृताः"** *(इध्म-सन्नाहः!)*।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" य"द् यज्ञं" **तन्वानाः"** ।
अ"बध्नन् *(एकपात्)* पु"रुषं पशु"म् । ७

▼ >

स॒प्तास्यां॑सन्परि॒धय॒स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृ॒ताः ।
दे॒वा यद्य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना अब॑ध्न॒न्पुरु॑षं प॒शुम् ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

सप्ता"स्यासन् परिध"यस्
त्रिः" सप्त" समि"धः कृताः"
देवा" य"द् यज्ञं" तन्वाना"
अ"बध्नन् पु"रुषम् पशु"म्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
aukṣan ← √ukṣ- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

prá ← prá (invariable)
{}

tám ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

agratás ← agratás (invariable)
{}

jātám ← √jan^{i}- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ayajanta ← √yaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

téna ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:INS, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ṛ́ṣayaḥ ← ṛ́ṣi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyā́ḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ *पद-पाठः*

स॒प्त । अ॒स्य॒ । आ॒स॒न् । प॒रि॒ऽधयः॑ । त्रिः । स॒प्त । स॒म्ऽइधः॑ । कृ॒ताः ।
दे॒वाः । यत् । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । अब॑ध्नन् । पुरु॑षम् । प॒शुम् ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *taṃ* ← *tam* ← *tad*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- “Barhis; barhis [word].”

- *praukṣan* ← *prokṣ* ← *√ukṣ*
- [verb], plural, Imperfect
- “butcher; consecrate; sprinkle.”

- *puruṣaṃ* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *jātam* ← *jan*

- [verb noun], accusative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *agrataḥ* ← *agratas*
- [adverb]
- “ahead; first; agratas [word]; earlier.”

- *tena* ← *tad*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “sacrifice; worship; worship.”

- *sādhyā* ← *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Sādhya.”

- *ṛṣayaś* ← *ṛṣayaḥ* ← *ṛṣi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Ṛṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *ye ← yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि **सप्त** छन्दांसि परिधयः **आसन्** । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाम्नायते-- न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा **समिधः त्रिः** सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः **कृताः** । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति ते **पुरुषं देवाः** प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् **अबध्नन्** विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र ‘ यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

7अथ अस्य यज्ञस्य सप्त पदार्थाश् छन्दांसि परिधय आसन् छन्दांस्येव परिधित्वेन अबुध्यन् । तत्र त्रय औत्तरवेदिकाः परिधयस्त्रयस्तान्त्रिका आदित्यस्सप्तम इति । 'आदित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्तादृक्षांस्यपहन्ति' इति परिधित्वमादित्यस्य । अथास्य यज्ञस्य त्रिस्सप्त एकविंशतिपदार्थाः समिधः कृताः 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः' इति इध्मत्वेन एते कल्पिता इति । एवम् इध्मावयवानाम् एकविंशतेर्दारूणां सम्पादनेन इध्मनिरूपणं कृतम् । पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिनिरूपणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । एवं प्राजापत्यं सङ्कल्पयज्ञं कल्पयित्वा तत्फलं प्रपञ्चसृष्टिमाह - देवा इति । देवाः प्राणाः प्राजापत्या यज्ञं सङ्कल्पात्मकं तन्वाना यद् यदा पुरुषं प्रजापतिं पशुम् अबध्नन् मनसा पशुत्वेन सङ्कल्पितवन्तः नियोजनमिव कृतवन्तः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Seven were the enclosures of the sacrifice, thrice seven logs of fuel were prepared, when the gods,celebrating the rite, bound **Puruṣa** as the victim.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Seven enclosures: sapta paridhayaḥ = seven metres, ga-yatrīetc., and also as meaning the shallow trenches, three of which were dug round the **Āhavanīya** fireplace, threeround the northern altar, and the seven ideally dug round the sun to keep off evil spirits. paridhayaḥ = moats; or,the seven oceans; thrice seven pieces of fuel = twelve months of the year, the five seasons, the **three worlds** andthe sun; or the three classes of seven metres eaach: **Taittirīya Saṃhitā** 5.1.10.3

▼ *Jamison Brereton*

Its enclosing sticks were seven; the kindling sticks were made three times seven,
when the gods, extending the sacrifice, bound the Man as the (sacrificial) animal.

▼ *Griffith*

Seven fencing-sticks had he, thrice seven layers of fuel were prepared,
When the Gods, offering sacrifice, bound, as their victim, Purusa.

▼ *Geldner*

Ihn besprengten, weihten sie als Opfer auf dem Barhis, den am Anfang geborenen Purusa. Diesen brachten die Götter, die Sadhya´s und die Rishi´s sich zum Opfer.

▼ *Grassmann*

Diesen zuerst geborenen Urmenschen benetzten sie als ihr Opfer auf der heiligen Streu; durch ihn opferten die Götter die Sādhja's [die zu gewinnenden] und die Rischi's.

▼ *Elizarenkova*

Его как жертву кропили на жертвенной соломе,
Пурушу, рожденного в начале.
Его принесли себе в жертву боги
И (те,) что садхья и риши.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्रतः-जातम्)पूर्व से प्रसिद्ध (तं यज्ञं पुरुषम्) उस यजनीय सङ्गमनीय परमात्मा को (बर्हिषि-प्र औक्षन्)हृदयाकाश में आर्द्रभावना से सींचते हैं, प्रसन्न करते हैं (च) और (तेन) उस परमात्मा द्वारा अर्थात् उसे लक्षित कर (देवाः) अन्य विद्वान् (ये) जो (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायण मन्त्रद्रष्टा जन (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ करते हैं ॥७॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा पूर्व से प्रसिद्ध वर्त्तमान है, उस समागम के योग्य को साधनापरायण ऋषिजन हृदयाकाश में आर्द्रभावनाओं, श्रद्धा प्रेम भरी स्तुतियों द्वारा प्रसन्न करते हैं, तो उनके अन्दर वह साक्षात् होकर कल्याण का निमित्त बनता है ॥७॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्रतः-जातं तं यज्ञं पुरुषम्) पूर्वतः प्रसिद्धं तं यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं (बर्हिषि-प्र औक्षन्) हृदयाकाशे-“बर्हिः-अन्तरिक्षनाम” [निघं० १।३] आर्द्रभावनाभिः सिञ्चन्ति-प्रसादयन्ति (च) तथा (तेन) पुरुषेण परमात्मना-तं लक्षयित्वा (देवाः) अन्यविद्वांसः (ये) ये खलु (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायणाः-मन्त्रद्रष्टारः (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञं कृतवन्तः ॥७॥

08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप्⑥

तं॑ यज्ञं॑ *(~तत्साधनभूतं पशुं)* बर्हि॑षि **प्रौ॑क्षन्** ।
पु॑रुषं **जात॑म्** अग्रतः॑ ।
ते॑न *(वक्ष्यमाणा)* देवा॑ **अयजन्त** -
(अविशिष्टा नानापात्रेषु पश्चात्) साध्या॑ ऋ॑षयश् च ये॑ । ८

▼ >

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न्पुरु॑षं जा॒तमग्र॒तः ।
तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

तं॑ यज्ञ॑म् बर्हि॑षि प्रउ॑क्षन्
पु॑रुषं जात॑म् अग्रतः॑
ते॑न देवा॑ अयजन्त
साधिया॑ ऋ॑षयश् च ये॑

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñā́t ← yajñá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

pr̥ṣadājyám ← pr̥ṣadājyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

sámbhr̥tam ← √bhr̥- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

cakre ← √kr̥- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

paśū́n ← paśú- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

tā́n ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāyavyà̀n ← vāyavyà- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

āraṇyā́n ← āraṇyá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)
{}

grāmyā́ḥ ← grāmyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ *पद-पाठः*

तम् । य॒ज्ञम् । ब॒र्हिषि॑ । प्र । औ॒क्ष॒न् । पुरु॑षम् । जा॒तम् । अ॒ग्र॒तः ।
तेन॑ । दे॒वाः । अ॒य॒ज॒न्त॒ । सा॒ध्याः । ऋष॑यः । च॒ । ये ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñāt* ← *yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *sarvahutaḥ* ← *sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvahutaḥ* ← *hutaḥ* ← *hu*
- [verb noun], nominative, singular
- “sacrifice; offer; pour; worship.”

- *saṃbhṛtam* ← *sambhṛ* ← *√bhṛ*
- [verb noun], nominative, singular
- “gather; collect; fill; mix; fill into; produce.”

- *pṛṣadājyam* ← *pṛṣadājya*
- [noun], nominative, singular, neuter

- *paśūn* ← *paśu*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat.”

- *tāṃś* ← *tān* ← *tad*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *cakre* ← *kṛ*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *vāyavyān* ← *vāyavya*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “aerial; air(a).”

- *āraṇyān* ← *āraṇya*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “sylvan; wild; wild.”

- *grāmyāś* ← *grāmyāḥ* ← *grāmya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “domestic; cultivated; tame; sexual; rural; coarse; coarse.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

▼ सायण-भाष्यम्

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं **तं** पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं **बर्हिषि** मानसे यज्ञे **प्रौक्षन्** प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह। **अग्रतः** सर्वसृष्टेः पूर्वं **पुरुषं जातं** पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना **देवा अयजन्त** । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह। **साध्याः** सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः **ऋषयः** मन्त्रद्रष्टारः **च ये** सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

▼ विश्वास-टिप्पनी

अयजन्त इत्यत्र - अकार उदात्तः तैत्तिरीये - 'चवायोगे प्रथमा'।

▼ भट्टभास्कर-टीका

8तदानीमेव पुरुषं प्रजापतिम् अग्रे सर्वविकाराणां मुखे बन्धनानन्तरं पुरुषं जातं विराट्सञ्ज्ञकं पुरुषरूपेण जातं यज्ञं यज्ञसाधनम् । करणे नञ्प्रत्ययः । बर्हिषि यज्ञे यज्ञार्थं प्रौक्षन् प्रोक्षणमिव मनसा कृतवन्तः । कथमन्यो नियुज्यते अन्यः प्रोक्ष्यते इति चेन्न, अभेदात् । अथ तेन विराजा पुरुषेण देवाः प्राणा अयजन्त यज्ञो वर्तत इति मनसा सङ्कल्पमकुर्वत । केचिदाहुः - अग्रतो

जातं यज्ञं यज्ञात्मानं पुरुषं यज्ञे पशुत्वेन प्रौक्षन् इति । यथोक्तं - 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति । साध्याश्च ऋषयश्च द्विप्रकारा अपि देवा अयजन्त ।
'चवायोगे प्रथमा' इति निघाताभावः *(तैत्तिरीये)* ।

साधयन्तीति साध्याः प्राणाः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि 'अचो यत्' इति ण्यन्ताद्यत्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण यत उदात्तत्वम् । ऋषयः द्रष्टार इन्द्रियाणि । द्वयेऽपि देवनशीलः देवा इत्युच्यन्ते ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"They immolated as the victim upon the sacred grass - **Puruṣa**, born before (creation); with him the deities who were **Sādhyas** and those who were Ṛṣis sacrificed."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Sādhya = competent to create, i.e.,**Prajāpati** and the rest

▼ *Jamison Brereton*

On the ritual grass they consecrated that sacrifice, the Man, born at the beginning.
With him the gods sacrificed, (also) the Sādhyas and those who were seers.

▼ *Griffith*

They balmed as victim on the grass Purusa born in earliest time.
With him the Deities and all Sadhyas and Rsis sacrificed.

▼ *Geldner*

Aus diesem vollständig geopferten Opfer wurde das Opferschmalz gewonnen. Das machte er zu den in der Luft, im Wald und im Dorfe lebenden Tieren.

▼ *Grassmann*

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer sammelte sich das triefende Opferschmalz; er schuf die Thiere der Luft, der Wälder und der Dörfer [die Hausthiere].

▼ *Elizarenkova*

Из этой жертвы, полностью принесенной
Было собрано крапчатое жертвенное масло.
Он сделал из него животных, обитающих в воздухе,
В лесу и (тех,) что в деревне.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- विराडनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्)उस जिसमें सब जगत् प्रलय में हुत अर्थात् लीन हो जाता है या सबके द्वारा हूयमान ग्रहण करने योग्य परमात्मा है, उस यजनीय से (पृषदाज्यम्) अन्न रस (सम्भृतम्) सम्यक् निष्पन्न होता है, तथा (तान्) उन (पशून्) पशुओं को (वायव्यान्) पक्षियों को (चक्रे) उत्पन्न करता है (च) और (ये-आरण्याः ग्राम्याः) जो जङ्गल के और ग्राम के पशु-पक्षी हैं, उन सबको उत्पन्न करता है ॥८॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा के अन्दर यह सारा जगत् प्रलयकाल में लीन हो जाता है तथा जो सबके द्वारा उपासना करने योग्य है, वह ऐसा परमात्मा अन्न रसमयी ओषधियों को उत्पन्न करता है तथा जङ्गल और नगर के पशु-पक्षियों को उत्पन्न करता है, मानने योग्य है ॥८॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् सर्वं यस्मिन् हुतं भवति यद्वा सर्वैर्हूयमानो गृह्यमाणः पुरुषः परमात्मा तस्मात् यजनीयात् (पृषदाज्यं सम्भृतम्) अन्नमदनीयमोषधिवनस्पत्यादिकम् "अन्नं हि पृषदाज्यम्" [श० ९।८।४।८] "रस आज्यम्" [श० ३।७।१।१३] निष्पन्नं (तान् पशून् वायव्यान् चक्रे) तान् पशून् गवादीन् तथा पक्षिणश्च स परमात्मा जनयामास (च) तथा (ये-आरण्याः-ग्राम्याः) ये वन्या ग्राम्याः पशुपक्षिणः सन्ति तान् सर्वान् जनयाञ्चकार ॥८॥

09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम् - अनुष्टुप्⑥

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"तः ।
(पशुनिर्माणाय तज्-जातकर्मणे वापि) **सं"भृतं** *(हविश्शेषं घनीभवद् दधिमिश्रं वा)* पृषद्*(=बिन्द्व्)*-आज्य"म् ।
पशूँ"स् ताँ"श् *(सूच्यमानान्)* **चक्रे** - वायव्या"न् ।
आरण्या"न् ग्राम्याँ"श् च ये" । ९

▼ >

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुतः॒ सम्भृ॑तं पृषदा॒ज्यम् ।
प॒शून्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्या॑नार॒ण्यान्ग्रा॒म्याश्च॒ ये ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"तः
स"म्भृतम् पृषदाजिय"म्
पशू"न् ता"श् चक्रे वायव्या∫न्
आरण्या"न् ग्रामिया"श् च ये"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380);; repeated line
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñā́t ← yajñá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

jajñire ← √jan^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

ṛ́caḥ ← ṛ́c- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

sā́māni ← sā́man- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

chándāṁsi ← chándas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

jajñire ← √jan^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yájuḥ ← yájus- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहुतः॑ । सम्ऽभृ॑तम् । पृ॒ष॒त्ऽआ॒ज्यम् ।
प॒शून् । तान् । च॒क्रे॒ । वा॒य॒व्या॑न् । आ॒र॒ण्यान् । ग्रा॒म्याः । च॒ । ये ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñāt* ← *yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *sarvahuta* ← *sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvahuta* ← *hutaḥ* ← *hu*
- [verb noun], nominative, singular
- “sacrifice; offer; pour; worship.”

- *ṛcaḥ* ← *ṛc*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “Rig-Veda; Mantra; verse; ṛc [word]; ṛc.”

- *sāmāni* ← *sāman*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Sāman; Sama-Veda; song; sāman [word]; hymn.”

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *chandāṃsi* ← *chandas*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Veda; meter; chandas [word]; hymn; meter; meter.”

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine

- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajus* ← *yajuḥ* ← *yajus*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “Yajur-Veda; Yajus; prayer.”

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

▼ ***ASR प्रतिपदार्थः***

सर्वहुतः - ब्रह्मणः, **तस्मात्-यज्ञात्** - पुरुषात् यागात्, **पृषदाज्यं** - दधिमिश्रं आज्यं (जगत्कारणं वीर्यं), **संभृतम्** - संपादितं भवति, **वायव्यान्** - सः ब्रह्मा अन्तरिक्षचरान् पक्षीन् , **आरण्यान्** - सिंहादीन् , ये च ग्राम्याः, ग्रामेषु ये गवादयः सन्ति, **तान् पशून**, - तादृशान् पशूनपि, **चक्रे** - ससर्ज ।।।

▼ ***ASR तात्पर्यम्***

सर्वं जहोतीति - सर्वहत तस्मात् सर्वं भगवते समर्पितवतः ब्रह्मणः इत्यर्थः । **तस्मात्** एतादृशात् चतुर्मुखात् **यज्ञात्** यजनीयात् **पृषदाज्यं** दधिसंयुक्तमाज्यं दधिमिश्रम् आज्यस्थानीयं विचित्ररूपं सृज्यवस्तु जननहेतुभूतं वस्तु **संभृतम्** - उत्पन्नं भवति । 'सृज्यप्राणिजनन-हेतुभूतं विचित्रवर्णवीर्यं पृषदाज्यं भवति' इति योगरत्ने उक्तम् । अथ ब्रह्मा वायुमार्गसंचरणशीलान् पक्षिरूपान् पशून् ससर्ज । अरण्येभवान् मृगादीन् ग्रामे भवाः ताञ्च चक्रेत्यर्थः ।।

- १. **पृषदाज्य**-शब्दार्थं विवृणोति श्रुत्यन्तरे -

> ओषध्यः पशवो वृक्षाः
> वीरुदाज्यं पयोदधि ।
> हविर्भूमिर्दिशश्श्रद्धा
> कालश्चैतानि द्वादश ।।
> (म.भा.शां.प.२६०-१६)

> अन्नं हि पृषदाज्यम्, प्राणो हि पृषदाज्यम् (श.ब्रा.३-८-४-८)

ग्राम्याऽरण्यादि पशुभेदान् वर्ण्यते -

> गौरजः पुरुषो मेषश्
> चाश्वातरगर्दभाः ।
> एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः
> आरण्यांश्च निबोध मे ।।
> (वि.पु.१-५-५१)
> श्वापदा द्विखरा हस्ति
> वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
> औदकाः पशवः षष्ठाः
> सप्तमास्तु सरीसृपाः ।।
> (वि.पु.१-५-५२)

ऋगादि वेदानां सृष्टिर् अनुवर्ण्यते श्रुतिस्मृतिषु -

> 'ऋचः सामानि छन्दांसि
> पुराणं यजुषा सह ।
> उच्छिष्टाज् जज्ञिरे सर्वे
> दिवि देवा दिवि श्रिताः ।'
> (अथर्व.११-७-२४)

वेदानां गायत्र्यादिछन्दोन्वितत्वात् पुनश्छन्दांसीति पदं चतुर्थस्याथर्ववेदस्योत्पत्तिं ज्ञापयतीत्यवधेयम् । (ऋ.भा.भू.)

> सर्वेषां तु स नामानि
> कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
> वेदशब्देभ्य एवादौ
> पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ।।
> (म.स्मृ.१-२१)

अग्निवायु-रविभ्यस् तु
त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थम्
ऋग्यजुः सामलक्षणम् ।।
(म.स्मृ.१-२३)

▼ *सायण-भाष्यम्*

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् **तस्मात्** पूर्वोक्तात् मानसात् **यज्ञात् पृषदाज्यं** दधिमिश्रमाज्यं **संभृतं** संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा **वायव्यान्** वायुदेवताकाल्ँलोकप्रसिद्धान् **आरण्यान् पशून चक्रे** उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा **ये च ग्राम्याः** गवाश्वादयः तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते-- वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान्परिददाति ' (तै. ब्रा. ३. २. १. ३) इति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

9एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप् । सम्भूतं समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषद् विचित्रम् आज्यं पश्वादिभावेन पानीयं पृषदाज्यम् अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः । पशव्य आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके । अथ तत्पृषदाज्यं पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः, वायव्यान् वायुदेवत्यान् वायव्यग्रहणं तिर्यगर्थं तद्देवत्यत्वात्तेषाम् । ये आरण्या ये च ग्राम्यास्तान् सर्वांश्चक्रे । उक्ताश्च ते पूर्वस्मिन्ननुवाके॥

▼ *उवटः*

यथा अग्निष्टोमाख्यात्, **तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्** - तेन **वायव्यान् पशून् - आरण्या ग्राम्याश्च ये** तान् कृतवन्तः । एवम् आत्म-यज्ञात् सर्वहुतात् पूरितात्, उत्पन्नेन योगिनः सर्वान् **पशून्** सर्वाणि भूतजातानि करतलवत् पश्यन्ति । पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ।। ६ ।।

▼ *मध्वः*

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत्। **तस्मात्** पुरुषमेधाख्यात् **यज्ञात् पृषदाज्यं** दधिमिश्रमाज्यं **संभृतं** संपादितम् । दध्याज्यादिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स पुरुषः **वायव्यान्** वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् **पशून् चक्रे** उत्पादितवान् । 'अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः' इति श्रुतेः । अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् । ये **चारण्याः** अरण्ये भवाः हरिणादयः । ये च ग्रामभवा गवाश्वादयः तान् पशून् **चक्रे** ।। ६ ।।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ **तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः** सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप्।
सम्भृतं समुत्पन्नं **पृषदाज्यं** पृषत् विचित्रं आज्यं
पश्वादिभावेन पानीयं पृषदाज्यं अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः ।
पशव्यः आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके ।

अथ तत् **पृषदाज्यं** पशंश् **चक्रे** प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः, **वायव्यान्** वायुदेवत्यान् - वायव्य-ग्रहणं तिर्यगर्थं तद्-देवत्यत्वात् तेषाम् । **ये आरण्याः** ये च **ग्राम्यास्** तान् सर्वांश् **चक्रे** ।। ९ ।।

▼ *रङ्गरामानुजः*

प्रकृतम् अनुसरामः - **तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत** इति ।
सर्वं जुहोति त्यजतीति - अङ्गयागो न भवतीति गार्ग्यायणाः - सर्वहुत् पशुः । **सर्वहुतो** यज्ञाख्यात् ब्रह्मणः **पृषदाज्यं संभृतम्** अभूत् । **पृष्टदाज्यं** याज्ञिका दधिमिश्राज्यं प्रचक्षते । अत्र तु सृज्य-प्राणि-जनन-हेतुभूतं वीर्यं **पृषदाज्यं** भवतीति प्रोच्यते । तद्यथा चित्ररूपं भवति, एवमेव पशोर् नीलादि विचित्रभूतं वस्तु जातं भूतमित्यर्थः ।

पशूंस् ताँश्चक्रे वायव्यान् । वायुशब्देन वायुमताऽन्तरिक्षण गतिर् लक्ष्यते । **वायव्यान् पशून्** पुरुषश् **चक्रे** ससर्ज । **आरण्यान्** व्याघ्रादीन् । आरण्यशब्दः पशुविशेषणम् । ग्राम्यशब्दश्च । **ग्राम्याश्च ये** पशवः मार्जारादयः, वराहादयो वा, तान् चक्रे; वायव्या ये आरण्याः, तानपि **चक्रे** ।। ९ ।।

▼ *शौनक-संहिता-भाष्यम्*

सर्वहुतस् तस्माद् यज्ञात् - **यज्ञात्** अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् **संभृतम्** संपादितं यत् किंचिद् द्रव्यजातं तत् **पृषदाज्यम्** । दधिमिश्रम् आज्यं **पृषदाज्यम्** इत्युच्यते । तद् आसीत् ।

अथ तत् **पृषदाज्यम्** कर्म ते देवाः साध्यनामकाः **वायव्यान्** वायुदेवत्यान् **आरण्यान्** अरण्योद्भवान् द्वि-खुर--श्वापद-पक्षि-सरीसृप-हस्ति-मर्कट-नादेयाख्यान् सप्त-संख्याकान् एवम्-आदिकान् अन्यान् **आरण्यान् पशूंश् चक्रे** चक्रिरे । 'तिडां तिडो भवन्ति' (पा.सू.) इति झस्य तादेशः ।

ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोऽश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् **पशूंश्चक्रिरे** । अरण्ये भवा **आरण्याः** । 'तत्र भवः' (पा.सू.४-३-५३) इति अण् प्रत्ययः । 'ग्रामाद् यखो ' (पा.सू.४-२-९४) इति ग्रामशब्दात् शैषिको यञ् प्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः ।

पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामनन्ति । 'वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परिददाति' इति (तै.ब्रा.३-२-१-४) । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित् ।

अध्यात्मपक्षे **- सर्वहुतस् तस्माद् यज्ञात्** पूर्वोक्ताद् मानसाद् **यज्ञात् संभृतम्** समुत्पन्नं **पृषदाज्यं** - पृषत् = विचित्रं, बिन्दुमद् आज्यम् ।

अथ तत् **पृषदाज्यम्** कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् **पशुंश्चक्रे** प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः ।

तत्रैव अर्थान्तरम् । **पृषदाज्यम्** दधिमिश्रम् आज्यं संभृतम् संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् **पशुंश्चक्रे** प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिर् एवेति ।। १४ ।।

▼ *Wilson*

English translation:

"From that victim, in whom the universal oblation was offered, the mixture of curds and butter was produced, (then) he made those animals over whom **Vāyu** presides, those that are wild, and those that aretame."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Vāyu: vāyuvyan: **Taittirīya Brāhmaṇa** 3.2.1.3; or, who are governed by instrumental nct

---

▼ *Jamison Brereton*

From that sacrifice, when it was offered in full, the clotted-butter mixture was collected.
It [=the sacrifice] was made into the animals: those of the air (and both) those that belong to the wilderness and those that belong to the village.

▼ *Griffith*

From that great general sacrifice the dripping fat was gathered up. He formed the creatures of-the air, and animals both wild and tame.

▼ *Geldner*

Aus diesem vollständig geopferten Opfer entstanden die Verse und Sangesweisen, aus ihm entstanden die Metren, aus ihm entstand der Opferspruch.

▼ *Grassmann*

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer entsprangen die Hymnen [des Rig-Veda ŕcas], die Gesänge [des Sāma-Veda sâmāni], aus ihm entsprangen die Zauberlieder [chándānsi siehe oben], aus ihm die Opfersprüche [des Jadschur-Veda yájus].

▼ *Elizarenkova*

Из этой жертвы, полностью принесенной,
Гимны и напевы родились,
Стихотворные размеры родились из нее,
Ритуальная формула из нее родилась.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्)उस सर्वहुतसङ्गमनीय परमात्मा से (ऋचः सामानि जज्ञिरे) ऋग्वेद के मन्त्र सामवेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात् छन्दांसि जज्ञिरे) उसी से अथर्ववेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात्-यजुः अजायत) उस परमात्मा से यजुर्वेद उत्पन्न हुआ ॥९॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा ने ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद उत्पन्न किये हैं ॥९॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् पूर्वोक्तात् सर्वहुतः सङ्गमनीयात् परमात्मनः (ऋचः सामानि-जज्ञिरे) ऋग्वेदमन्त्राः-सामवेदमन्त्राः-उत्पन्नाः-प्रादुर्भूताः। (तस्मात्-छन्दांसि जज्ञिरे) तस्मादेव-अथर्ववेदमन्त्राः प्रादुर्भूताः "यदिदं किञ्च ऋचो यजूंषि सामानि-छन्दांसि [बृह० १।२।५] (तस्मात्-यजुः-अजायत) तस्मात् परमात्मनो यजुर्वेदः प्रादुर्भूतः ॥९॥

10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्⑥

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"त
ऋ"चः सा"मानि जज्ञिरे
छ"न्दांसि जज्ञिरे त"स्माद्
य"जुस् त"स्माद् अजायत

▼ >

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ ऋचः॒ सामा॑नि जज्ञिरे ।
छन्दां॑सि जज्ञिरे॒ तस्मा॒द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त"स्माद् यज्ञा"त् सर्वहु"त
ऋ"चः सा"मानि जज्ञिरे
छ"न्दांसि जज्ञिरे त"स्माद्
य"जुस् त"स्माद् अजायत

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
ajāyanta ← √jan^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

áśvāḥ ← áśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ké ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ubhayā́dataḥ ← ubhayā́dant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

gā́vaḥ ← gáv- ~ gó- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ha ← ha (invariable)
{}

jajñire ← √jan^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāváyaḥ ← ajāví- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

jātā́ḥ ← √jan^{i}- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहुतः॑ । ऋचः॑ । सामा॑नि । ज॒ज्ञि॒रे॒ ।
छन्दां॑सि । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । यजुः॑ । तस्मा॑त् । अ॒जा॒य॒त॒ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *aśvā* ← *aśvāḥ* ← *aśva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “horse; aśva [word]; Aśva; stallion.”

- *ajāyanta* ← *jan*

- [verb], plural, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ke* ← *ka*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *cobhayādataḥ* ← *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *cobhayādataḥ* ← *ubhaya*
- [noun]
- “both(a).”

- *cobhayādataḥ* ← *adataḥ* ← *ad*
- [verb noun], nominative, plural
- “eat; devour.”

- *gāvo* ← *gāvaḥ* ← *go*
- [noun], nominative, plural
- “cow; cattle; go [word]; Earth; bull; floor; milk; beam; sunbeam; leather; hide; horn; language; bowstring; earth; ox; Svarga.”

- *ha*
- [adverb]
- “indeed; ha [word].”

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *tasmāj* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *jātā* ← *jātāḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, plural
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *ajāvayaḥ* ← *aja*
- [noun], masculine
- “goat; Vishnu; Brahma; Shiva; Aja; aja [word]; Aja; aj; Ocimum gratissimum; Puruṣa.”

- *ajāvayaḥ* ← *avayaḥ* ← *avi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “sheep; avi [word]; menstruating woman; ewe.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् **ऋचः सामानि** च जज्ञिरे उत्पन्नाः। **तस्मात्** यज्ञात् **छन्दांसि** गायत्र्यादीनि **जज्ञिरे**। **तस्मात्** यज्ञात् **यजुः** अपि अजायत ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

10 अथ तत् तस्मात् तादृशाद् यज्ञाद् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि च सर्वाण्य् ऋगादिमया वेदा जज्ञिरे । यजुश्च तस्मादजायत । जातावेकवचनम् ॥

▼ ***उवटः***

तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितात् यथा ऋचः सामानि यजूंषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च । एवम् आत्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानात् अधिष्ठितानि भवन्ति । एवं येन परमात्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धा(?) सर्वं वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ।। ७ ।।

▼ ***मध्वः***

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरपि अजायत । ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ।। ७ ।।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

अथ तत् **तस्मात्** तादृशात् **यज्ञात् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि** च सर्वाणि ऋगादिमया वेदाः जज्ञिरे । **यजुश्** च **तस्मादजायत** । जातावेकवचनम् ।। १० ।।

▼ ***शौनक-संहिता-भाष्यम्***

सर्वहुतः । 'सुपां सुलुक्' (पा.सू.७-१-३९) इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः । सर्वहुतात् । आश्वमेधिकोऽश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यद्वा सर्वः अश्वभूतात् **तस्माद् यज्ञात्** पुरुषाद् **ऋचः** पादबद्धा मन्त्राः **सामानि** गीत्यात्मकानि **जज्ञिरे** ।

तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् **छन्दः** । जसो लुक् । **छन्दांसि** । **ह**-शब्दश् चार्थे । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्मादेव पुरुषाद् **यजुः** प्रश्लिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत ।

ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् । 'तचोदकेषु मन्त्राख्या' (जै.सू.२-१-३२) । 'तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (जै.सू.२-१-३५) । 'गीतिषु सामाख्या' (जै.सू.२-१-३६) । 'शेषे यजुःशब्दः' (जै.सू.२-१-३७) इति ।

अध्यात्मपक्षे **सर्वहुतः** सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते ऽस्मिन्निति सोऽयं **सर्वहुत्** तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् **यज्ञात्** । शिष्टं समानम् ।। १३ ।।

▼ *Wilson*

English translation:

"From that victim, in whom the universal oblation was offered, the ṛccas and **sāmans** were produced;from him the metres were born; from him the **yajus**. was born."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Tasmād yajñāt = from that simple portionsurnamed the universal sacrifice, sarvahūtaḥ, meaning **Puruṣa** as the world;

Yajña = yajñasādhana, thematerial of sacrifice, i.e., the victim. Puruṣa is the spiritual cause and effect of material creation; it is from him,not from the ideal or real sacrifice, that all things originate\

▼ *Jamison Brereton*

From this sacrifice, when it was offered in full, the verses and chants were born.
Meters were born from it. The sacrificial formula—from it that was born.

▼ *Griffith*

From that great general sacrifice Rcas and Sama-hymns were born: Therefrom were spells and charms produced; the Yajus had its birth from it.

▼ *Geldner*

Aus ihm entstanden die Rosse und alle Tiere mit doppelter Zahnreihe, aus ihm entstanden die Rinder, aus ihm sind die Ziegen und Schafe entstanden.

▼ *Grassmann*

Aus ihm entsprangen die Rosse und alle mit zwei Zahnreihen versehenen Thiere; aus ihm entsprangen die Rinder, aus ihm die Ziegen und Schafe.

▼ *Elizarenkova*

Из нее кони родились
И все те (животные), у которых два ряда зубов,
Быки родились из нее,
Из нее родились козы и овцы.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप्⑥

त"स्माद् अ"श्वा **अजायन्त** ।
ये" के" चोभया"दतः*(=दन्तावलिद्वयाः)* ।

गा॑वो ह **जज्ञिरे** त॑स्मात् ।
त॑स्माज् **जाता॑** अजाव॑यः । ११

▼ >

तस्मा॒दश्वा॑ अजायन्त॒ ये के चो॑भ॒याद॑तः ।
गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वयः॑ ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त॑स्माद् अ॑श्वा अजायन्त
ये॑ के॑ च उभया॑दतः
गा॑वो ह जज्ञिरे त॑स्मात्
त॑स्माज् जाता॑ अजाव॑यः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
ádadhuḥ ← √dhā- 1 (root)

{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ví ← ví (invariable)
{}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √kḷp- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

katidhā́ ← katidhā́ (invariable)
{}

ví ← ví (invariable)
{}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

bāhū́ ← bāhú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kím ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

pā́dau ← pád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

ucyete ← √vac- (root)
{number:DU, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:PASS}

ūrū́ ← ūrú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

▼ ***पद-पाठः***

तस्मा॑त् । अश्वाः॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । ये । के । च॒ । उ॒भ॒याद॑तः ।
गावः॑ । ह॒ । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । तस्मा॑त् । जा॒ताः । अ॒जा॒वयः॑ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *puruṣaṃ* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *adadhuḥ* ← *dhā*
- [verb], plural, Imperfect
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

- *katidhā*
- [adverb]

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *akalpayan* ← *kalpay* ← *√kḷp*
- [verb], plural, Imperfect
- “prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat.”

- *mukhaṃ* ← *mukham* ← *mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *kim* ← *ka*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “what; who; ka [pronoun].”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *bāhū* ← *bāhu*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “arm; bāhu [word]; elbow; forefoot.”

- *kā* ← *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *ūrū* ← *ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “thigh; ūru [word]; ūru; shank.”

- *pādā* ← *pādau* ← *pāda*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *ucyete* ← *vac*
- [verb], dual, Indikativ Pr ¦ s. Passiv
- “say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् **अश्वा अजायन्त** उत्पन्नाः। तथा **ये के च** अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा **तस्मात्** यज्ञात् **गावः** च **जज्ञिरे** । किंच **तस्मात्** यज्ञात् **अजावयः** च **जाताः** ॥ ॥ १८ ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

11पुनश्च पशुसृष्टिं प्रपञ्चयति - तस्मादेवाश्वा अजायन्त । ये के च ये केचिद् उभयादत उभयोः पार्श्वयोर् दन्ता येषां ते गर्दभादयश्च अजायन्त । 'छन्दसि च' इति दतृभावः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् , नुमभावश्छान्दसः । गावश्च अजाश्च अवयश्च तस्माज्जाताः ॥

▼ *Wilson*

▼ *Jamison Brereton*

From it horses were born and whatever animals have teeth in both jaws. Cows were born from it. From it were born goats and sheep.

▼ *Griffith*

From it were horses born, from it all cattle with two rows of teeth: From it were generated kine, from it the goats and sheep were born.

▼ *Geldner*

Als sie den Purusa auseinander legten, in wie viele Teile teilten sie ihn? Was ward sein Mund, was seine Arme, was werden seine Schenkel, was seine Füße genannt?

▼ *Grassmann*

Als sie den Urmenschen umgestalteten, wie vielfach wandelten sie ihn um? Was ward sein Mund? was seine Arme? was seine Schenkel? wie wurden seine Füsse genannt?

▼ *Elizarenkova*

Когда Пурушу расчленяли,
На сколько частей разделили его?
Что его рот, что руки,
Что бедра, что ноги называются?

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः

- नारायणः
- विराडनुष्टुप्
- गान्धारः

12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्⑥

(देवाः) य"त् *(एकपात्)*पु"रुषं *(पशुं)* **व्यदधुः** *(बलौ)*।
कतिधा" **व्यकल्पयन्** ?
मुखं कि"म् अस्य कौ" बाहू" ?
का"व् ऊरू" पा"दाव् **उच्येते** ? १२

▼ >

यत्पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः कति॒धा व्य॑कल्पयन् ।
मुखं॒ किम॑स्य॒ कौ बा॒हू का ऊ॒रू पादा॑ उच्येते ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

य"त् पु"रुषं वि" अ"दधुः
कतिधा" वि" अकल्पयन्
मु"खं कि"म् अस्य कउ" बाहू"
का" ऊरू" पा"दा उच्येते

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

āsīt ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

brāhmaṇáḥ ← brāhmaṇá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bāhū́ ← bāhú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kr̥táḥ ← √kr̥- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

rājanyàḥ ← rājanyà- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ūrū́ ← ūrú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

vaíśyaḥ ← vaíśya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

padbhyā́m ← pád- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:DU}

śūdráḥ ← śūdrá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

यत् । पुरु॑षम् । वि । अद॑धुः । क॒ति॒धा । वि । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ।
मुख॑म् । किम् । अ॒स्य॒ । कौ । बा॒हू इति॑ । कौ । ऊ॒रू इति॑ । पादौ॑ । उ॒च्ये॒ते॒ इति॑ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *brāhmaṇo ← brāhmaṇaḥ ← brāhmaṇa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Brahmin; Brahmin; brāhmaṇa [word]; Brahma.”

- *'sya ← asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *mukham ← mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *āsīd* ← *āsīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *bāhū* ← *bāhuḥ* ← *bāhu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “arm; bāhu [word]; elbow; forefoot.”

- *rājanyaḥ* ← *rājanya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Kshatriya; rājanya [word].”

- *kṛtaḥ* ← *kṛ*
- [verb noun], nominative, singular
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *ūrū* ← *ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “thigh; ūru [word]; ūru; shank.”

- *tad* ← *tat* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, neuter

- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *yad* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *vaiśyaḥ* ← *vaiśya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Vaisya; Vaisya.”

- *padbhyāṃ* ← *padbhyām* ← *pad*
- [noun], ablative, dual, masculine
- “foot; pad [word].”

- *śūdro* ← *śūdraḥ* ← *śūdra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Shudra; Shudra.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः **यत्** यदा **पुरुषं** विराड्रूपं **व्यदधुः** संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं **कतिधा** कतिभिः प्रकारैः **व्यकल्पयन्** विविधं कल्पितवन्तः । **अस्य** पुरुषस्य **मुखं किम्** आसीत्। **कौ बाहू** अभूताम् **का ऊरू**। कौ च **पादावुच्येते** । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेष विषयाः प्रश्नाः ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

12यदित्यादि ॥ यदा पुरुषं विराजं व्यदधुः प्राणादयः कल्पितवन्तः, तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर् विशिष्टं व्यकल्पयन्, कानि चास्य मुखादीन्युच्यन्ते ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"When they immolated **Puruṣa**, into how many portions did they divide him? What was his mouth called, what his arms, what his thighs, what were his feet called?"

▼ *Jamison Brereton*

When they apportioned the Man, into how many parts did they arrange him?
What was his mouth? What his two arms? What are said to be his two thighs, his two feet?

▼ *Griffith*

When they divided Purusa how many portions did they make?
What do they call his mouth, his arms? What do they call his thighs and feet?

▼ *Geldner*

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine beiden Arme wurden zum Rajanya gemacht, seine beiden Schenkel zum Vaisya, aus seinen Füßen entstand der Sudra.

▼ *Grassmann*

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine Arme zum Rādschanja, seine Schenkel zum Vaiçja, aus seinen Füssen entsprang der Çūdra.

▼ *Elizarenkova*

Его рот стал брахманом,
(Его) руки сделались раджанья,
(То,) что бедра его, – это вайшья,
Из ног родился шудра.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू - अनुष्टुप्⑥

ब्राह्मणो ऽस्य मु"खम् आसीद्
बाहू" राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वइ"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत

▼ >

ब्रा॒ह्म॒णोऽस्य॒ मुख॑मासीद्बा॒हू रा॑ज॒न्यः॑ कृ॒तः ।
ऊ॒रू तद॑स्य॒ यद्वैश्यः॑ प॒द्भ्यां शू॒द्रो अ॑जायत ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः

- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

ब्राह्मणो॑ऽस्य मु॑खम् आसीद्
बाहू॑ राजनि॑यः कृतः॑
ऊरू॑ त॑द् अस्य य॑द् वइ॑श्यः
पद्भ्यां॑ शूद्रो॑ अजायत

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
candrámāḥ ← candrámas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

jātáḥ ← √jan^{i}- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

mánasaḥ ← mánas- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

cákṣoḥ ← cákṣu- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

súryaḥ ← súrya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

agníḥ ← agní- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

índraḥ ← índra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkhāt ← múkha- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

prāṇā́t ← prāṇá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

vāyúḥ ← vāyú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

ब्रा॒ह्म॒णः । अ॒स्य॒ । मुख॑म् । आ॒सी॒त् । बा॒हू इति॑ । रा॒ज॒न्यः॑ । कृ॒तः ।
ऊ॒रू इति॑ । तत् । अ॒स्य॒ । यत् । वैश्यः॑ । प॒त्ऽभ्याम् । शू॒द्रः । अ॒जा॒य॒त ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *candramā* ← *candramāḥ* ← *candramas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “moon; Candra; candramas.”

- *manaso* ← *manasaḥ* ← *manas*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mind; Manas; purpose; idea; attention; heart; decision; manas [word]; manas [indecl.]; spirit; temper; intelligence.”

- *jātaś* ← *jātaḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *cakṣoḥ* ← *cakṣu*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “eye.”

- *sūryo* ← *sūryaḥ* ← *sūrya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “sun; Surya; sūrya [word]; right nostril; twelve; Calotropis gigantea Beng.; sūryakānta; sunlight; best.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *mukhād* ← *mukhāt* ← *mukha*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *indraś* ← *indraḥ* ← *indra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Indra; leader; best; king; first; head; self; indra [word]; Indra; sapphire; fourteen; guru.”

- *cāgniś* ← *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *cāgniś* ← *agniḥ* ← *agni*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *prāṇād* ← *prāṇāt* ← *prāṇa*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “life; prāṇa (coll.); breath; breath; prāṇa (indiv.); inhalation; Prāṇa; might; myrrh; energy; survival.”

- *vāyur* ← *vāyuḥ* ← *vāyu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “wind; Vayu; vāta; prāṇa (coll.); air; air; fart; breath; northwest; draft; vāyu [word]; Vāyu; Marut.”

- *ajāyata* ← *jan*

- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

▼ *सायण-भाष्यम्*

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । **अस्य** प्रजापतेः **ब्राह्मणः** ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः **मुखमासीत** मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं **राजन्यः** क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः **बाहू कृतः** बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः **यत्** यौ **ऊरू** तद्रूपः **वैश्यः** संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य **पद्भ्यां** पादाभ्यां **शूद्रः** शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः **अजायत** । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे ‘स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13-15उत्तरं ब्राह्मणोऽस्येत्यादि ॥ ब्राह्मणादीनां मुखादिभ्य उत्पन्नत्वात् तत्तद्भावेन ते कल्पिताः । 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति दर्शनात् सर्वेऽपि ब्राह्मणादयो मुखादिभ्य उत्पन्ना इति गम्यते ।

▼ *Wilson*

English translation:

“His mouth became the **Brāhmaṇa**, his arms became the **Rājanya**, his thighs became the **Vaiśya**;the **Śūdra** was born from his feet.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The Brāhmaṇa was his mouth; the Rājanya was made his arms; thatwhich was the Vaiśya was his thighs; the S'Ūdra sprang from his feet: Muir, **Sanskrit** Texts, vol. 1, p.9

▼ *Jamison Brereton*

The brahmin was his mouth. The ruler was made his two arms.
As to his thighs—that is what the freeman was. From his two feet

the servant was born.

▼ *Griffith*

The Brahman was his mouth, of both his arms was the Rajanya made.
His thighs became the Vaisya, from his feet the Sudra was produced.

▼ *Geldner*

Der Mond ist aus seinem Geist entstanden, die Sonne entstand aus seinem Auge; aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Aushauch entstand der Wind.

▼ *Grassmann*

Aus seinem Geiste entsprang der Mond, aus seinem Auge die Sonne, aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Athem der Wind.

▼ *Elizarenkova*

Луна из (его) духа рождена,
Из глаза солнце родилось.
Из уст – Индра и Агни.
Из дыхания родился ветер.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (मनसः-चन्द्रमाः जातः)समष्टि पुरुष के मननसामर्थ्य से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) उसके ज्योतिर्मयस्वरूप से सूर्य उत्पन्न हुआ (मुखात्-इन्द्रः-च अग्निः-च) उसके प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि उत्पन्न हुए (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राण शक्ति से वायु उत्पन्न हुआ ॥१३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - परमात्मा ने अपनी मननशक्ति से चन्द्रमा को उत्पन्न किया, ज्योतिर्मयस्वरूप से सूर्य को, प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि को और प्राणन शक्ति से वायु को उत्पन्न किया ॥१३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (मनसः-चन्द्रमाः-जातः) समष्टिपुरुषस्य मननसामर्थ्याच्चन्द्रमाः जातः (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) तस्य ज्योतिर्मयस्वरूपात् सूर्य उत्पन्नः (मुखात्-इन्द्रः-च-अग्निः-च) मुखात् प्रमुखबलात्-खल्विन्द्रो विद्युच्चाग्निश्च जातः (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राणशक्तेर्वायुरुत्पन्नः ॥१३॥

14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्⑥

चन्द्र"मा म"नसो **जातः"** ।
च"क्षोः*(=चक्षुषः)* सू"र्यो **अजायत** ।
मु"खाद् इ"न्द्रश् चाग्नि"श् च ।
प्राणा"द् वायु"र् **अजायत** । १४

▼ >

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒तश्चक्षोः॒ सूर्यो॑ अजायत ।
मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ प्रा॒णाद्वा॒युर॑जायत ॥

▼ >

▼ ***अधिमन्त्रम् - Sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः

- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

चन्द्र॑मा म॑नसो जात॑श्
च॑क्षोः सू॑र्यो अजायत
मु॑खाद् इ॑न्द्रश् च अग्नि॑श् च
प्राणा॑द् वायु॑र् अजायत

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
antárikṣam ← antárikṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

āsīt ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

nā́bhyāḥ ← nā́bhi- (nominal stem)
{case:ABL, gender:F, number:SG}

avartata ← √vr̥t- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

dyaúḥ ← dyú- ~ div- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sám ← sám (invariable)
{}

śīrṣṇáḥ ← śíras- ~ śīrṣán- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

bhū́miḥ ← bhū́mi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

díśaḥ ← díś- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

padbhyā́m ← pád- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:DU}

śrótrāt ← śrótra- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √kḷp- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

lokā́n ← loká- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

táthā ← táthā (invariable)
{}

▼ ***पद-पाठः***

च॒न्द्रमाः॑ । मन॑सः । जा॒तः । चक्षोः॑ । सूर्यः॑ । अ॒जा॒य॒त॒ ।
मुखा॑त् । इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । प्रा॒णात् । वा॒युः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *nābhyā* ← *nābhyāḥ* ← *nābhi*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “navel; hub; kinship; beginning; origin; umbilical cord; nābhi [word]; friendship; center.”

- *āsīd* ← *āsīt* ← *as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *antarikṣaṃ* ← *antarikṣam* ← *antarikṣa*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “sky; atmosphere; air; abhra.”

- *śīrṣṇo* ← *śīrṣṇaḥ* ← *śīrṣan*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “head; śīrṣan [word].”

- *dyauḥ* ← *div*
- [noun], nominative, singular
- “sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn.”

- *sam*
- [adverb]
- “sam; together; together; saṃ.”

- *avartata* ← *vṛt*
- [verb], singular, Imperfect
- “behave; happen; exist; return; dwell; die; roll; continue; act; exist; feed on; issue; move; travel; proceed; turn; situate; drive; account for; begin; do; inhere; revolve.”

- *padbhyām* ← *pad*
- [noun], ablative, dual, masculine
- “foot; pad [word].”

- *bhūmir* ← *bhūmiḥ* ← *bhūmi*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *diśaḥ* ← *diś*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “quarter; direction; region; diś [word]; Aṣṭādhyāyī, 5.3.27; distant region; Diś; four; example; method; space.”

- *śrotrāt* ← *śrotra*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “ear; hearing; auricle.”

- *tathā*
- [adverb]
- “and; thus; besides; very well; so; then; in that manner; now; therefore; however; so.”

- *lokāṃ* ← *loka*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “Loka; Earth; world; vernacular; people; room; world; Earth; loka [word]; space; Loka; topographic point; region; common sense.”

- *akalpayan* ← *kalpay* ← *√kp*
- [verb], plural, Imperfect
- “prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat.”

▼ *सायण-भाष्यम्*

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः **मनसः** सकाशाद् **चन्द्रमाः जातः** । **चक्षोः** च चक्षुषः **सूर्यः** अपि **अजायत** । अस्य **मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च** देवावुत्पन्नौ । अस्य **प्राणाद्वायुरजायत** ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

चक्षोरिति । वर्णलोपश्छान्दसः । चष्टेर्वा उप्रत्ययः । मुखाद् आस्यात् ।

▼ *Wilson*

English translation:

"The moon was born from his mind; the sun was born from his eye; **Indra** and **Agni** were born from his mouth, **Vāyu** from his breath."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Or, air and breath proceeded from his ear and fire rose from his mouth: **Yajuṣ**

▼ *Jamison Brereton*

The moon was born from his mind. From his eye the sun was born. From his mouth Indra and Agni, from his breath Vāyu was born.

▼ *Griffith*

The Moon was gendered from his mind, and from his eye the Sun had birth;
Indra and Agni from his mouth were born, and Vayu from his breath.

▼ *Geldner*

Aus dem Nabel ward der Luftraum, aus dem Haupte ging der Himmel hervor, aus den Füßen die Erde, aus dem Ohre die Weltgegenden. So regelten sie die Welten.

▼ *Grassmann*

Aus seinem Nabel ward die Luft, aus seinem Kopf entstand der Himmel, aus seinen Füssen die Erde, aus seinem Ohr die Weltgegenden; so bildeten sie die Welten.

▼ *Elizarenkova*

Из пупа возникло воздушное пространство,
Из головы развилось небо,
Из ног – земля, стороны света – из уха.
Так они устроили миры.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (नाभ्याः) उस परमात्मा के मध्य में वर्तमान अवकाशसामर्थ्य से (अन्तरिक्षम्-आसीत्) अन्तरिक्ष प्रकट होता है, अन्तरिक्ष को देखकर उसकी अवकाशप्रदान शक्ति को जाने (शीर्ष्णः) उसके शिर की भाँति उत्कृष्ट सामर्थ्य से (द्यौः-समवर्तत) द्युलोक सम्यक् वर्तमान होता है, द्युलोक को देखकर उसकी उत्कृष्ट शक्ति को जानना चाहिए (पद्भ्यां-भूमिः) उसकी पादस्थानीय स्थिरत्वकरण सामर्थ्य से भूमि उत्पन्न हुई, भूमि को देखकर स्थिरत्वकरण-शक्ति को जाने (श्रोत्रात्) उसके अवकाशप्रद सामर्थ्य से (दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) लोक तथा दिशाएँ उत्पन्न हुई हैं, ऐसा मन में धारण करे, लोकों एवं दिशाओं को देखकर उसकी महती व्यापकता का अनुभव करे ॥१४॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा ने अन्तरिक्ष, द्युलोक, भूमि, दिशाएँ और लोक-लोकान्तर अपनी महती व्यापकता से रचकर प्राणियों का कल्याण किया ॥१४॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (नाभ्याः-अन्तरिक्षम्-आसीत्) तस्य परमात्मनोऽवकाशसामर्थ्यात् खल्वन्तरिक्षं प्रादुरभवत् अन्तरिक्षं दृष्ट्वा तस्यावकाशप्रदानशक्तिं जानीयात् (शीर्ष्णः-द्यौः-सम् अवर्तत) तस्य शिरोवदुत्कृष्टसामर्थ्यात् द्युलोकः सम्यग्वर्त्तमानो जातः, द्युलोकं दृष्ट्वा तस्योत्कृष्टशक्तिर्विज्ञेया (पद्भ्यां-भूमिः) पादस्थानीयस्थिरत्वसामर्थ्याद्भूमिरुत्पन्ना, भूमिं दृष्ट्वा तस्य स्थिरत्वकारणशक्तिं जानीयात् (श्रोत्रात्-दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) तस्यावकाशसामर्थ्यात्-लोकान् दिशश्च मनसि धारितवन्तः, लोकान् दिशश्च दृष्ट्वा तस्य महती व्यापकताऽनुभूता ॥१४॥

15 नाभ्याम् - अनुष्टुप्⑥

ना"भ्या **आसीद्** अन्त"रिक्षम् ।
शीर्ष्णो" *(=मूर्ध्ना)* द्यौः" **स"मवर्तत** ।
पद्भ्यां" भू"मिर् दि"शः श्रो"त्रात् ।
त"था लोकाँ" **अकल्पयन्** । १५

▼ >

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥

▼ >

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

ना"भ्या आसीद् अन्त"रिक्षं
शीर्ष्णो" द्यउः" स"म् अवर्तत

पद्भ्या॑म् भू॑मिर् दि॑शः श्रो॑त्रात्
त॑था लोकाँ॑ अकल्पयन्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
āsan ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

paridháyaḥ ← paridhí- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kr̥tā́ḥ ← √kr̥- (root)
{case:NOM, gender:F, number:PL, non-finite:PPP}

samídhaḥ ← samídh- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

trís ← trís (invariable)
{}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

tanvānā́ḥ ← √tan- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ábadhnan ← √bandh- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

paśúm ← paśú- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

नाभ्याः॑ । आ॒सी॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् । शी॒र्ष्णः । द्यौः । सम् । अ॒व॒र्त॒त॒ ।
प॒त्ऽभ्याम् । भूमिः॑ । दिशः॑ । श्रोत्रा॑त् । तथा॑ । लो॒कान् । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *saptāsyāsan* ← *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “seven; seventh.”

- *saptāsyāsan* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *saptāsyāsan* ← *āsan* ← *as*
- [verb], plural, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *paridhayas* ← *paridhayaḥ* ← *paridhi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “covering; circumference; Paridhi; halo; fence.”

- *triḥ* ← *tris*
- [adverb]
- “thrice; tris [word].”

- *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “seven; seventh.”

- *samidhaḥ* ← *samidh*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “firewood; kindling; fuel; fire.”

- *kṛtāḥ* ← *kṛ*
- [verb noun], nominative, plural
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite;

chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *yad* ← *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *yajñaṃ* ← *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *tanvānā* ← *tanvānāḥ* ← *tan*
- [verb noun], nominative, plural
- “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”

- *abadhnan* ← *bandh*
- [verb], plural, Imperfect
- “bandh; tie; envelop; close; dress; wrap; bind; constipate; fixate; shape; paralyze; construct; bandage; compress; beset; oblige; strap; restrain; bind; gesticulate; wear; bar; bandh; connect; stud; mix; obstruct; write; restrain; bind; persecute; enclose; ligature; fill into; fasten.”

- *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *paśum* ← *paśu*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन तथा **अन्तरिक्षादीन् लोकान्** प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः **अकल्पयन्** उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । **नाभ्याः** प्रजापतेर्नाभेः **अन्तरिक्षमासीत्** । **शीर्ष्णः** शिरसः **द्यौः समवर्तत** उत्पन्ना। अस्य **पद्भ्यां** पादाभ्यां **भूमिः** उत्पन्ना। अस्य **श्रोत्रात् दिशः** उत्पन्नाः ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

तथा सर्वान् लोकान् अकल्पयन् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

“From his navel came the firmament, from his head the heaven was produced, the earth from his feet,the quarters of space from his ear, so they constituted the world.”

▼ ***Jamison Brereton***

From his navel was the midspace. From his head the heaven developed. From his two feet the earth, and the directions from his ear. Thus they arranged the worlds.

▼ *Griffith*

Forth from his navel came mid-air the sky was fashioned from his head
Earth from his feet, and from his car the regions. Thus they formed the worlds.

▼ *Geldner*

Sieben waren seine Umleghölzer, dreimal sieben Brennhölzer wurden gemacht, als die Götter das Opfer vollzogen und Purusa als Opfertier anbanden.

▼ *Grassmann*

Sieben Umschlusshölzer waren ihm, dreimal sieben Schichten des Brennholzes wurden bereitet, als die Götter, das Opfer ausrüstend, den Urmenschen als Opferthier anbanden.

▼ *Elizarenkova*

У него было семь поленьев ограды (костра),
Трижды семь были сделаны как дрова (для костра),
Когда боги, совершая жертвоприношение,
Привязали Пурушу как (жертвенное) животное.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अस्य) इस मानसयज्ञ या अध्यात्मयज्ञ की (सप्त परिधयः-आसन्) सात परिधियाँ हैं, जो “भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्” ये सात लोक परिधियाँ हैं, इनके विवेचन में यह यज्ञ चलता है और यजनीय परमात्मा का साक्षात्कार होता है (त्रिः सप्त) तीन

गुणित सात अर्थात् इक्कीस (समिधः कृताः) समिधाएँ हैं, जो दश प्राण दश इन्द्रियाँ और एक मन हैं, ये उसमें होमे जाते हैं (यत्)यतः-जिससे (देवाः) ध्यानीविद्वान् जन (यज्ञं तन्वानाः) अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हुए-अनुष्ठान करने के हेतु (पशुं पुरुषम्) सर्वद्रष्टा पूर्ण पुरुष परमात्मा को(अबध्नन्)अपने आत्मा में बाँधते हैं-धारण करते हैं ॥१५॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - अध्यात्मयज्ञ बाहरी सप्त लोकों के विवेचन में चलता है और उसमें दश प्राण, दश इन्द्रियाँ और मन, जो आत्मा की शक्तियाँ हैं, उन्हें लगाया जाता है-समर्पित किया जाता है, तब आत्मा के अन्दर परमात्मा का साक्षात् होता है ॥१५॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अस्य) अस्य मानसयज्ञस्य यद्वा अध्यात्मयज्ञस्य (सप्त परिधयः-आसन्) "भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्, इति सप्त लोकाः परिधयः सन्ति" "इमे वै लोकाः परिधयः" [तै० ३।८।१८।४] एषां विवेचने यज्ञोऽयं प्रवर्त्तते, एषामन्तरे प्रवेशात्-खलु यजनीयदेवस्य परमात्मनः साक्षात्कारो भवति (त्रिः सप्त समिधः कृताः) त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याका-एकविंशतिः कृताः समिधः प्राणादयो दश प्राणाः-इन्द्रियाणि वा दश, "प्राणा वै समिधः" [श० ९।२।३।४९] "प्राणा इन्द्रियाणि" [तां० २।१४।२] मनश्चेत्येकविंशतिः (समिध्यन्ते) हूयन्ते तस्मात् समिधः (यत्) यतः (देवाः-यज्ञं तन्वानाः) विद्वांसोऽध्यात्मयज्ञमनुतिष्ठन्तः (पशुं पुरुषम्-अबध्नन्) सर्वद्रष्टारं परमात्मानं स्वात्मनि बध्नन्ति धारयन्ति "बन्ध बन्धने" [क्र्यादि०] ॥१५॥

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः⑥

वे"दाह"म् एतं" पु"रुषं महा"न्तम् ।
आदित्य"वर्णं त"मसस् तु पारे" ।
स"र्वाणि रूपा"णि विचि"त्य धी"रः ।
ना"मानि कृत्वा" ऽभिव"दन् य"द् आ"स्ते । १६

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

16वेदेत्यादयः तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥ एतं महान्तं पुरुषं सहस्रशिरसं अहं वेद जानामि आदित्यवर्णं प्रकाशात्मानं तदेव तमसः पारे स्थितं त्रिगुणा प्रकृतिः तमः तस्य पारं वेलां अतीत्य परत्रावस्थितं अहं वेद । स देवः सर्वाणि रूपाणि विकारलक्षणानर्थान् विचित्य पृथक्वेन उत्पाद्य नामानि च

सर्वाणि कृत्वा धीरः धीमान् व्याकृतनामरूपः कृतकृत्यो यदा अभिवदन् आभिमुख्येन वदन् विश्वमनुगृह्णन् आस्ते तदा सर्वदा एवमेव सृष्टिर्वेदितव्येति ॥

धाता" पुर"स्ताद् य"म् *(पुरुषम्)* उदाजहा"र,,
शक्रः" प्र" विद्वा"न् प्रदि"शश् च"तस्रः ।
त"म् एवं" विद्वा"न् अमृ"त इह" भवति ।
ना"न्यः" प"न्था अ"यनाय विद्यते । १७

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

17धातेत्यादि ॥ यं यथोक्तमहिमानं पुरुषं धाता पितामहः उदाजहार ख्यापितवान् तद्विभूतित्वाद्धातुः । शक्रश्च यमुदाजहार प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् प्रदिशः प्रधानदिशः चतस्रः तद्वासिनस्सर्वान् प्रविद्वान् । तं महापुरुषं एवं एवंप्रकारं विद्वान् इह लोके यः कश्चिदपि अमृतो भवति । न त्वेतज्ज्ञानादृते अन्यः पन्था विद्यते अयनाय गमनाय संसारं मुक्त्वा अपवर्गं गन्तुं अयमेव मार्ग इति ॥

16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्⑥

*(सर्वहुद्-)*यज्ञे"न यज्ञ"म् **अयजन्त** देवाः" ।
ता"नि ध"र्माणि प्रथमा"न्य् **आसन्** ।
(य एवं विदुः) ते" ह ना"कं *(यज्ञैः)* **महिमा"नः** *(=पूजयन्तः)* **सचन्त** *(=प्राप्नुवन्ति, तैत्तिरीये - "सचन्ते")*,,
यत्र पू"र्वे *(नानापात्रेषु पश्चात्)* साध्याः" **स"न्ति** देवाः" । १८

▼ >

य॒ज्ञेनं य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥

▼ >

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

यज्ञे"न यज्ञ"म् अयजन्त देवा"स्
ता"नि ध"र्माणि प्रथमा"नि आसन्
ते" ह ना"कम् महिमा"नः सचन्त
य"त्र पू"र्वे साधियाः" स"न्ति देवाः"

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; repeated line
popular;; repeated line
popular;; repeated line
popular;; repeated line

Morph
ayajanta ← √yaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñéna ← yajñá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:SG}

āsan ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

dhármāṇi ← dhárman- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

prathamā́ni ← prathamá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

tā́ni ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

ha ← ha (invariable)
{}

mahimā́naḥ ← mahimán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

nā́kam ← nā́ka- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

sacanta ← √sac- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

pū́rve ← pū́rva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyā́ḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sánti ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yátra ← yátra (invariable)
{}

▼ *पद-पाठः*

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒य॒ज॒न्त॒ । दे॒वाः । तानि॑ । धर्मा॑णि । प्र॒थ॒मानि॑ । आ॒स॒न् ।
ते ह॒ । नाक॑म् । म॒हि॒मानः॑ । स॒च॒न्त॒ । यत्र॑ । पूर्वे॑ । सा॒ध्याः । सन्ति॑ । दे॒वाः ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *yajñena* ← *yajña*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “sacrifice; worship; worship.”

- *devās* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *tāni* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *dharmāṇi* ← *dharma*

- [noun], nominative, plural, neuter
- “Dharma; custom; dharma [word]; regulation; duty; Dharma; Dharma; Dharma; Dharma; law; law; peculiarity; justice.”

- *prathamāny* ← *prathamāni* ← *prathama*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “first; prathama [word]; third; young; chief(a); best; antecedent.”

- *āsan* ← *as*
- [verb], plural, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ha*
- [adverb]
- “indeed; ha [word].”

- *nākam* ← *nāka*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “sky; celestial sphere; Svarga; nāka [word].”

- *mahimānaḥ* ← *mahiman*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “greatness; power; mahiman.”

- *sacanta* ← *sac*
- [verb], plural, Present injunctive
- “accompany; follow; company; obey; participate; enter.”

- *yatra*
- [adverb]
- “wherein; once [when].”

- *pūrve* ← *pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”

- *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Sādhya.”

- *santi* ← *as*
- [verb], plural, Present indikative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

▼ ***सायण-भाष्यम्***

पूर्व प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । **देवाः** प्रजापतिप्राणरूपाः **यज्ञेन** यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् **अयजन्त** पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् **तानि** प्रसिद्धानि **धर्माणि** जगद्-रूप-विकाराणां धारकाणि **प्रथमानि** मुख्यानि **आसन्** । एतावता सृष्टि-प्रतिपादक-सूक्त-भागार्थः संगृहीतः ।

अथोपासन-तत्-फलानुवादक-भागार्थः संगृह्यते ।
यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्ति-रूपे नाके **पूर्वे साध्याः** पुरातना विराड्-उपास्ति-साधकाः **देवाः सन्ति** तिष्ठन्ति तत् **नाकं** विराट्-प्राप्ति-रूपं स्वर्गं **ते महिमानः** तद्-उपासका महात्मानः **सचन्त** समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“By sacrifice the gods worshipped (him who is also) the sacrifice; those were the first duties. Those great ones became partakers of the heaven where the ancient deities the **Sādhyas** abide. ”

▼ *Jamison Brereton*

With the sacrifice the gods performed the sacrifice for themselves: these were the first foundations.
These, its greatness, accompanied (it) to heaven’s vault,
where the ancient Sādhyas and the gods are.

▼ *Whitney*

Translation

1. By the sacrifice the gods sacrificed to the sacrifice; those were the first ordinances (*dhárman*); those greatnesses attach themselves to
(*sac*) the firmament, where are the ancient (*pū́rva*) perfectible (*sādhyá*) gods.

Notes

The verse is RV. i. 164. 50,* found also in VS. (xxxi. 16), TS. (iii. 5. 11[5]), TA. (iii. 12. 7), MS. (iv. 10. 3), CB. (x. 2. 2[3], with comment); ⌊*Kaṭha-hss.*, p. 83;⌋ the only variant is *sacante* for *sacanta* in TS.TA.

> "This passage and vii. 79. 2 cast light upon the idea of *sādhya;* there are two kinds of gods:
>
> - those with Indra at their head and
> - the *sādhya* 'they who are to be won' (*sādhya* 'what is to be
> brought into order, under control, or into comprehension').

> They are thus the unknown, conceived as preceding the known. Later they are worked into the ordinary classification of Vasus, Rudras, etc.; and what was formerly a serious religious problem, a hierarchy conceived as possible before the now-accepted gods (something like the pre-Olympians with the Greeks), has become an empty name."
>
> R. *⌊Also RV. x. 90. 16.⌋

▼ ***Griffith***

Gods, sacrificing, sacrificed the victim these were the earliest holy ordinances.
The Mighty Ones attained the height of heaven, there where the Sidhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ ***Griffith - AV***

The Gods adored the Sacrifice with worship: these were the statutes of primeval ages. Those mighty ones attained the cope of heaven, there where the Sadhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ *Geldner*

Mit dem Opfer opferten die Götter dem Opfer. Dies waren die ersten Normen des Opfers. Diese Mächte schlossen sich dem Himmel an, in dem die früheren Götter, die Sadhya´s, sich befinden.

▼ *Grassmann*

Durch Opfer opferten die Götter das Opfer; das waren die ersten Bräuche; sie, die erhabenen, gelangten zum Gipfel des Himmels, wo die alten zu gewinnenden [sādhyās] Götter sind.

▼ *Elizarenkova*

Жертвою боги пожертвовали жертве.
Таковы были первые формы (жертвоприношения).
Эти же могущества последовали на небо,
Где находятся прежние боги – садхья.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (देवाः)आदि विद्वान् परमर्षिजन (यज्ञेन यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ द्वारा यजनीय-सङ्गमनीय परमात्मा को अपने अन्दरसंगत करते हैं-सम्यक् प्राप्त करते हैं (तानि धर्माणि) वे ध्यान समाधिरूप कर्म (प्रथमानि-आसन्)-प्रथम के-पूर्व के हैं (ते महिमानः) वे जीवन्मुक्त आत्माएँ (ह नाकं सचन्ते) अवश्य नितान्त सुख-मोक्ष को सेवन करते हैं (यत्र) जहाँ (साध्याः) साधनासिद्ध (देवाः) विद्वान् आत्माएँ (सन्ति) हैं ॥१६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - आदि विद्वान् परम ऋषिजन अध्यात्मयज्ञ के द्वारा-उपासना के द्वारा अपने अन्दर परमात्मा का साक्षात् किया करते हैं, वे सृष्टि के आरम्भ के कर्म हैं, जो मोक्ष को प्राप्त करानेवाले हैं, जहाँ जीवन्मुक्त पहुँचा करते हैं ॥१६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (देवाः) आदिविद्वांसः परमर्षयः (यज्ञेन-यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञेन यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं स्वस्मिन् सङ्गमयन्ति (तानि धर्माणि प्रथमानि-आसन्) तानि ध्यानसमाधिरूपाणि कर्माणि प्राथमिकानि खल्वासन् (ते ह नाकं महिमानः सचन्त) ते जीवन्मुक्तात्मानः नितान्तसुखं मोक्षं सेवन्ते (यत्र साध्याः देवाः सन्ति) यत्र साधनासिद्धा आत्मानः सन्ति ॥१६॥

[[71]]

- सायणो ऽत्र ।

॥ उत्तरनारायणम् ॥⑥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

'उत्तरनारायणेन आदित्यम् उपस्थाय' इत्य् आदौ विनियोगः ।
त्रैष्टुभस् सर्वो ऽनुवाकः, विशेषो वक्ष्यते ॥

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

सन्दर्भार्थम् आदौ पुरुषसूक्तम् ईक्षताम्।

अद्भ्यः" सं"भूतः पृथिव्यै" *(व्याः)* र"साच् च *(विराट् ब्रह्माण्डरूपः)*।
विश्व"-कर्मणः *(=परिपूर्णपुरुषात् पुरुषसूक्तोक्तात्)* स"मवर्तता"धि ।
त"स्य त्व"ष्टा *(=त्रिपात् पुरुषः)* विद"धद् रूप"म् एति ।
त"त् पु"रुषस्य वि"श्वम् आ"जानम् अ"ग्रे । १

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

1 अद्भ्यस् सम्भूत इत्य् आदि ॥

('उत्तरनारायणेन आदित्यम् उपस्थाय' इत्य् आदौ विनियोगः ।
त्रैष्टुभस् सर्वो ऽनुवाकः, विशेषो वक्ष्यते ॥)
अद्भ्यः अबादिभ्यः पञ्चभ्यो भूतेभ्यः सम्भूतः उत्पन्नः पृथिव्यै पृथिव्याः रसात् अन्नात् च उत्पन्नः ततो विश्वकर्मणः विश्वस्य कर्तुः अधि ऐश्वर्य-विषयम् अधि समवर्तत सम्यक् सम्पन्नः प्रजापतिः । ततः तस्य रूपं विदधत् कुर्वन् त्वष्टा तद्-रूपम् एति सर्वाणि अङ्गानि विकर्तृत्वेन वायुरूपः प्रविशति तत् सर्वं पुरुषस्य प्रभावम् अहं आजानं आजानामि पुरुष एव सर्वं करोतीति अग्रे प्रथमम् एव जानामि । छान्दसम् आकारस्य ह्रस्वत्वम् । यद्वा - अद्भ्यस् सम्भूतः प्रथम-परिणामः प्रजापतिः । ततः पृथिव्याः रसात् अन्नात् संभूतो वैराजः प्रजापतिः । ततः त्वष्टा विकुर्वन् वायुरूपस् तदीयानि अङ्गानि गच्छतीति तृतीयः परिणामः । तत् सर्वं परस्य पुरुषस्य प्रभाव इति प्रथमम् एवाहं ज्ञातवान् इति ॥

वे"दाह"म् एतं" पु"रुषं महा"न्तम् ।
आदित्य"-वर्णं त"मसः प"रस्तात् ।
त"म् एवं" विद्वा"न् अमृ"त इह" भवति ।
ना"न्यः" प"न्था विद्यते" ऽयनाय । २

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

2वेदाहमित्यादि गतम् ॥ तमसः परस्तात् तमश्शीलं विकारजातं तमः ततः परस्तात् स्थितं महान्तं पुरुषमहं वेद। एवं तं विद्वान् अमृतो भवति, अन्यः पन्थाः अयनाय अमृतत्वप्राप्तये साधनभूतो न विद्यते । अयनशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तः, तेनैकादेशे एकार उदात्तः ॥

(त्रिपात्) प्रजा"पतिश् चरति ग"र्भे अन्तः" ।
अजा"यमानो बहुधा" वि"जायते *(सहस्रशीर्षा!)*।
त"स्य धी"राः प"रिजानन्ति यो"निम् ।
म"रीचीनां *(ऋषीणां)* पद"म् इच्छन्ति वेध"सः *(त्रिपादश् [च])*। ३

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

3प्रजापतिरिति ॥ आत्मसमष्टिः प्रजानां पतिः जीवात्मा अन्तर्गर्भे चरति सर्वेषु शरीरेषु आब्रह्ममशकं स्वयं अजायमान एव बहुप्रकारशरीरसम्बन्धेन विविधं जायमान इव भवति । तस्यैतस्य जायमानस्य योनिं कारणं शरीरसम्बन्धकारणं वा धीराः धीमन्तः परिजानन्ति सर्वात्मना जानन्ति । कीदृशाः? ये वेधसः विधातारः प्रकृष्टज्ञानाः मरीचीनां पदं रश्मीनां पदं स्थानं आदित्यात्मानं इच्छन्ति याथात्म्येन विजानन्ति, प्रविशन्ति वा । ते तं योनि जानन्ति । नान्यत् [नान्यैः] ज्ञातुं शक्यते । 'सूर्य आत्मा' इति च श्रुतिः ॥

यो" देवे"भ्य आत"पति *(=काशते, माध्यन्दिनतः)* ।
यो" देवा"नां पुरो"हितः ।
पू"र्वो यो" देवे"भ्यो जातः" ।
न"मो रुचा"य *(=रोचमानाय)* ब्रा"ह्मये *(=वेदवेद्याय परिपूर्णपुरुषाय)* । ४

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

4यो देवेभ्य इत्याद्ये अनुष्टुभौ ॥ अधुना स एव आदित्वो वर्ण्यते । यो देवेभ्यः सर्वविकारेभ्यः आतपति समन्तात्तपति सर्वेभ्यो रश्मिमद्भ्योऽधिकं तपति अव्यक्तात्मस्वरूपादागत्य तपनेन सर्वान् विकारान् उत्पाद्य अनुगृह्णाति । यश्च तेषां देवानां देवादीनां विकाराणां पुरोहितः पुरस्तात् स्थितः। तेषां अनुज्ञानार्थं उदयादिना उपकरोति । यश्च पूर्वः प्रथम एव देवेभ्यो जातः सर्वविकाराणां अग्रे जातः । तस्मै रुचाय रोचनशीलाय परमेश्वरदीप्तिमूर्तये । इगुपधलक्षणः कः । ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्याय । छान्दस इञ् , बाह्वादिर्वा द्रष्टव्यः । तस्मै नम इति ॥

रु"चं ब्राह्म"म् **जन"यन्तः** *(विद्यया)*।
देवा" अ"ग्रे त"द् अब्रुवन् ।
य"स् त्वा +एवं" ब्राह्मणो" **विद्या"त्** -
त"स्य देवा" **अ"सन्** *(~~असन्~~)* व"शे । ५

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

5रुचमिति ॥ एवं महानुभावं रुचं रोचनशीलं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यम् । अजातित्वाट्टिलोपः । तमेवादित्यं जीवात्मना स्थितं जनयन्तः ब्राह्मणाः आत्मवन्तः स्यामेति ईशं शरीरे सन्निधापयन्तः देवाः इन्द्रियाणि अग्रे पूर्वमेव अब्रुवन् सृष्ट्यादौ आत्मना समयमिव कृतवन्तः । तत् तदानीं जन्मकाल एव यो ब्राह्मणः त्वा त्वां एवं जीवात्मना स्थितं विद्वान् एवं सृष्टयादिप्रवृत्तं यः त्वां विद्वान् यथावत् जानन् भवति, तस्य **वशे असन्** भवन्ति देवाः इन्द्रियाणि जितेन्द्रियो मुक्तो भवति । यद्वा - देवादयः स तस्य वशे तिष्ठन्ति विधेया भवन्ति । अस्तेर्लटि शपो लुक् ॥

परिपूर्णपुरुषध्यानम्⑥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

ह्री"श् च ते लक्ष्मी"श् च प"त्न्यौ ।
अहोरात्रे" पार्श्वे" ।
न"क्षत्राणि रूप"म् ।

अश्वि"नौ व्या"त्तम् *(=मुखम्)* ।

(अश्विनयोः खल्ववर्तत विशुवस्थानम् पुरा।)

इष्ट"म् मनिषाण *(=यच्छ)* । अमुं" *(स्वर्लोकं)* मनिषाण । स"र्वम् मनिषाण । ६

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

6ह्रीश्चेत्यादिकं यजुः ॥ ह्रीः लज्जा लक्ष्मीः श्रीः ते उभे तव पत्न्यौ सहधर्मचारिण्यौ, हे आत्मन् ! अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च पार्श्वस्थानीये । पशूनां समूहः पार्श्वं, 'पशोर्णस् वक्तव्यः' । घटिकासमूहात्मके अहोरात्रे पार्श्वस्थानीये धारकत्वसामान्यात् । नक्षत्राणि चन्द्रयुतानि तव रूपं रूपणनिमित्तानि,नक्षत्रयुक्तचन्द्राधीनकालनिबन्धनत्वात् जीवानां स्थितेः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ व्यात्तं व्यात्तास्यस्थानीयौ, विश्वं निगिरतः तव व्यापकत्वात् तद्देवत्यत्वाद्वा द्यावापृथिव्योरश्वित्वम् । स त्वमेवं महाभागो मम इष्टं ईप्सितं आत्मबोधलक्षणं मनिषाण अनुमन्यस्व, देहीति यावत् । मनोतेर्व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः, 'हलश्नश्शानज्झौ' विकरणत्वेन सिप इडागमः, धात्वन्तरं वा छान्दसं द्रष्टव्यम् । अमुमिति विशेषार्थं, आयुश्च गां च अश्वं च देहि । किंबहुना ऐहिकमामुष्मिकं वा सर्वमिष्टं देहीति ॥ इत्यारण्यके तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मसूक्तम्②

॥ ब्रह्मसूक्तम् ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

21यद् उक्तं सूत्रकारेण
'ब्रह्मण ऋषभम्' इति
तस्य पशोः सूक्ते
वपायाः पुरोनुवाक्यामाह -

ब्रह्म॑ *(=मन्त्रः ([सौरमण्डलयज्ञे]))* जज्ञा॒नं *(=उत्पन्नम्)* प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॑द्
वि सी॑म॒तस् सु॒रुचो॑ वे॒न **आ॑वः** ।
स बु॒ध्न्या॑ *(=मूले भवः ([खस्य सूर्यः]))* उप॒मा अ॑स्य **वि॒ष्ठाः** *(=विस्थितः)*,
स॒तश्च॒ योनि॒म् *(सूर्यम्)* असं॑तश्च॒ **विवः॑** *(=विवृतवान्)* ।

▼ >

ब्रह्म॑ जज्ञा॒नं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॒द्वि सी॑म॒तः सु॒रुचो॑ वे॒नऽआ॑वः। स बु॒ध्न्या॒ऽ उप॒माऽ अ॑स्य वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॒मसं॑तश्च॒ वि वः॑ ॥३ ॥

▼ *तैत्तिरीयम् - मूलम्*

ब्रह्म॑ जज्ञा॒नम्प्र॑थ॒मम्पु॒रस्तां॑त् ।
वि सी॑म॒तस्सु॒रुचो॑ वे॒न आ॑वः ।
स बु॒ध्नियां॑ उप॒ मा अ॑स्य वि॒ष्ठाः ॥ 66 ॥
स॒तश्च॒ योनि॒मसं॑तश्च॒ विवः॑ ।

▼ >

▼ *पदपाठः - दयानन्दादि*

ब्रह्म॑। ज॒ज्ञा॒नम्। प्र॒थ॒मम्। पु॒रस्ता॑त्। वि। सी॒म॒तः। सु॒रुचः॒ इति॑ सु॒ऽरुचः॑। वे॒नः। आ॒व॒रित्या॑वः। सः। बु॒ध्न्याः॒। उ॒प॒मा इत्यु॑प॒ऽमाः। अ॒स्य॒। वि॒ष्ठाः। वि॒स्था इति॑ वि॒ऽस्थाः। स॒तः। च॒। योनि॑म्। असं॑तः। च॒। वि। व॒रिति॑ वः। ३।

▼ *महीधरः*

म० तस्मिन्नुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति' (का. १७ । ३ । २९)। तस्मिन्पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग आव इति क्रियापदेन संबध्यते 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४। ८२) इति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म । प्रथममादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानम् । जनेः शानचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम् । किंच वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः । प्रकाशयति । वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूपम् । अडभाव आर्षः । "बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इति वचनात् । कीदृशीर्बुध्न्याः । उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः । सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः । 'अम्बाम्बगोभूमि-' (पा० ८।३ । ९७) इत्यादिना षत्वम् । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥३॥
चतुर्थी।

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- आदित्यो देवता
- वत्सार ऋषिः
- निचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

मनुष्यों को किस स्वरूपवाला ब्रह्म उपासना के योग्य है, यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

▼ ***सायणटीका***

यदेतज्जगत्कारणं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तदेतत् प्रथमं सृष्ट्यादौ जज्ञानं जगदाकारेणोत्पद्यमानं सत् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वेनः कमनीय आदित्यो भूत्वा सुरुचः सुष्ठु दीप्यमानः सीमतः पूर्वदक्षिणपश्चिमोदग्दिग्विशेषसीम्नो विभज्य आवः आवृणोत् । स वेनः आदित्यो बुध्नियाः बुध्नं मूलं तत्र भवाः आकाशवाय्वग्निजलपृथिव्यः विष्ठाः विभज्यावस्थिता अकरोदिति शेषः । तथा सतश्च विद्यमानस्य गिरिनदीसमुद्रादेः असतश्च अविद्यमानस्य योनिं कारणं प्रमाणं भ्रान्तिरूपं विवः विवृतवान् सर्वजगद्व्यवस्थां निर्मितवानित्यर्थः ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - जो (पुरस्तात्) सृष्टि की आदि में (जज्ञानम्) सब का उत्पादक और ज्ञाता (प्रथमम्) विस्तारयुक्त और विस्तारकर्ता (ब्रह्म) सब से बड़ा जो (सुरुचः) सुन्दर प्रकाशयुक्त और सुन्दर रुचि का विषय (वेनः) ग्रहण के योग्य जिस (अस्य) इस के (बुध्न्याः) जल सम्बन्धी आकाश में वर्तमान सूर्य, चन्द्रमा, पृथिवी और नक्षत्र आदि (विष्ठाः) विविध स्थलों में स्थित (उपमाः) ईश्वर ज्ञान के दृष्टान्त लोक हैं, उन सब को (सः) वह (आवः) अपनी व्याप्ति से आच्छादन करता है, वह ईश्वर (विसीमतः) मर्य्यादा से (सतः) विद्यमान देखने योग्य (च) और (असतः) अव्यक्त (च) और कारण के (योनिम्) आकाशरूप स्थान को (विवः) ग्रहण करता है, उसी ब्रह्म की उपासना सब लोगों को नित्य अवश्य करनी चाहिये ॥३ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - जिस ब्रह्म के जानने के लिये प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध सब लोक दृष्टान्त हैं, जो सर्वत्र व्याप्त हुआ सब का आवरण और सभी को प्रकाश करता है और सुन्दर नियम के साथ अपनी-अपनी कक्षा में सब लोकों को रखता है, वही अन्तर्य्यामी परमात्मा सब मनुष्यों के निरन्तर उपासना के योग्य है, इससे अन्य कोई पदार्थ सेवने योग्य नहीं ॥३ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (सं) - विषयः***

किं स्वरूपं ब्रह्म जनैरुपास्यमित्याह ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (सं) - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - यत्पुरस्ताज्जज्ञानं प्रथमं ब्रह्म यः सुरुचो वेनो यस्यास्य बुध्न्या विष्ठा उपमाः सन्ति, स सर्वभावः स विसीमतः सतश्चासतश्च योनिं विवस्तत्सर्वैरुपासनीयम् ॥३ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (सं) - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - यस्य ब्रह्मणो विज्ञानाय प्रसिद्धाऽप्रसिद्धलोका दृष्टान्ताः सन्ति, तत्सर्वत्राभिव्याप्तं सत्सर्वमावृणोति, सर्वं विकासयति, सुनियमेन स्वस्वकक्षायां विचालयति, तदेवान्तर्य्यामि ब्रह्म सर्वैर्मनुष्यैरुपास्यम्, नातो पृथग्वस्तु भजनीयम् ॥३ ॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्दः (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - ज्या ब्रह्माला जाणण्यासाठी या जगात व्यक्त व अव्यक्त अनेक प्रकारचे दृष्टांत आहेत, असा तो सर्वत्र व्याप्त असून सर्वांचे आच्छादन आहे व सर्वांना प्रकाश देणारा आहे. उत्तम नियमांनी सर्व ग्रह व गोलांना (चंद्र, सूर्य इत्यादींना) आपल्या कक्षेत ठेवणारा आहे. तोच अंतर्यामी परमात्मा (सर्व माणसांनी) सदैव उपासना करण्यायोग्य आहे. याशिवाय इतर कोणताही पदार्थ उपासना करण्यायोग्य नाही.

▼ *सायणोक्त-विनियोगः*

22अथ वपाया याज्यामाह -

पि॒ता वि॒राजा॑म्, ऋष॒भो र॑यी॒णाम् ।
अ॒न्तरि॑क्षव्ँ वि॒श्व-रू॑प॒ **आवि॑वेश** ।
तम् अ॒र्कैर् **अ॒भ्य॑र्चन्ति** व॒त्सम् ।
ब्रह्म॒ सन्त॒म् ब्रह्म॑णा **व॒र्धय॑न्तः** ।

▼ *सायण-टीका*

योऽयं वेन आदित्यः पूर्वमुक्तः सोऽयं विराजां विशेषेण राजमानानां रयीणां धनानां पिता पालयिता, ऋषभः श्रेष्ठः, विश्वरूपः पुर्वाह्णादिषु वसन्तादिषु कालविशेषेषु च बहुरूपः तादृशोऽयमिदमन्तरिक्षमाविवेश प्रतिदिनं प्रविशति । ब्रह्म सन्तं परब्रह्मस्वरूप एव भूत्वाऽवस्थितं ततं आदित्यं ब्रह्मणा मन्त्रेण वर्धयन्तो ब्राह्मणा अर्कैः अर्चनीयैः अभ्यर्चन्ति अभितः पूजयन्ति । तत्र दृष्टान्तः - वत्सं यथा दोग्धुकामाः पुरुषा वत्समुपलालयन्ति एवं फलकामा आदित्यमभ्यर्चन्ति ॥

▼ *सायणोक्त-विनियोगः*

23अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह -

ब्रह्म॑ दे॒वान् **अ॑जनयत्** ।
ब्रह्म॒ विश्व॑म् इ॒दञ् जग॑त् ।
ब्रह्म॑णः क्ष॒त्रन् **निर्मि॑तम्** ।
ब्रह्म॑ ब्राह्म॒ण आ॒त्मनां ।

▼ ***सायण-टीका***

यज्जगत्कारणं ब्रह्म तदेव देवान् इन्द्रादीन् जनयत् । तथैव तद्ब्रह्मान्यदपि विश्वं सर्वमिदं जगत् अजनयत् । ब्रह्मणः सकाशात् क्षत्त्रं निर्मितं क्षत्त्रियजातिर्निर्मिता । यत्परं ब्रह्म तत् आत्मना स्वस्वरूपेणैव ब्राह्मणः अभवत् । अस्ति हि ब्राह्मणशरीरे परब्रह्मण आविर्भावविशेषः । अत एवाध्यापनादावधिक्रियते ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

24अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह -

अ॒न्तर् अ॑स्मिन्न् इ॒मे लो॒काः ॥ 67 ॥
अ॒न्तर् विश्व॑म् इ॒दञ् जग॑त् ।
ब्रह्मै॒व भू॒ताना॒ञ् ज्येष्ठ॑म् ।
तेन॒ को॑ **ऽर्हति॒** स्पर्धि॑तुम् ।

▼ ***सायण-टीका***

अस्मिन् ब्रह्मणि अन्तः मध्ये इमे भूरादयो लोकाः अवस्थिताः । तथैव अन्तः मध्ये विश्वं सर्वमिदं जगत्स्थावरजङ्गमरूपमवस्थितम् । तस्मात्कारणाद्ब्रह्मैव भूतानामाकाशादिपञ्चमहाभूतानां प्राणिनां च मध्ये ज्येष्ठं अतिशयेन श्रेष्ठं प्रशस्तं च । तेन तादृशेन ब्रह्मणा को नामान्यः पुरुषः स्पर्धितुमर्हति' तत्समानस्य स्पर्धा युक्ता, न चास्ति कश्चित्समानः । अत एव श्वेताश्वतरशाखायामभिधीयते 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

25अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह -

ब्रह्म॑न् दे॒वास् त्रय॑स्-त्रिँशत् ।
ब्रह्म॑न्न् इन्द्र-प्रजाप॒ती ।
ब्रह्म॑न् ह॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ ।
ना॒वीवा॒न्तस् **स॒माहि॑ता** ।

▼ ***सायण-टीका***

हे ब्रह्मन्यथोक्ते ब्रह्मणि त्रयस्त्रिंशद्देवाः 'ये देवा दिव्येकादश स्थ' इति मन्त्रोक्ताः समाहिताः । तथा ब्रह्मन् परब्रह्मण्येव देवस्वामिनाविन्द्रप्रजापती समाहितौ । तया ब्रह्मण्येव विश्वा भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमान्यन्तः समाहितानि सम्यगवस्थितानि । तत्र दृष्टान्तो नावीवेति । यथा समुद्रनद्यादितरणवेलायां चेतनाचेतनानि वस्तूनि नौमध्येऽवस्थाप्यन्ते तद्वत् ॥

१५ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः①

॥ यज्ञोपवीतनिर्माणविधिः ॥

तस्मात् कार्पासमादाय शुचौ देशेऽभिवर्धितम् ।
पात्रे पवित्रे संस्थाप्य प्रयतः शौचसंयुतः ॥
तस्मिन् कराभ्यां निर्मुच्य कार्पासे बीजसञ्चयम् ।
स्वाध्यायोक्ते तथा पुण्ये नक्षत्रे शुभवासरे ॥
प्राह्णे शुचिः शुचौ देशे ब्रह्मसूत्रं प्रकल्पयेत् ।
सुवर्णादिशलाकानामलाभे तन्तुकर्मणि ॥
शुद्धमृन्मणिसम्प्रोतं कुशनालं प्रशस्यते ।
पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥
ततः प्रणवमुच्चार्य व्याहृतित्रितयं ततः ।
नवतिं षट् च गृह्णीयात् सूत्रं तच्चतुरङ्गुलम् ॥
तदेवाच्छिन्नरूपेण कुर्वीत त्रिगुणं ततः ।
तत् सम्प्रक्षालयेत् शुद्धैः अम्बुभिः प्रणवेन च ॥
व्याहृतित्रितयेनाथ कूर्चोपरि विनिक्षिपेत् ।
[[आपो??]]ओपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः कुशैस्तन्मार्जयेत् त्रिभिः ॥
पश्चाद्धिरण्यवर्णाद्यैः चतुर्भिर्मार्जयेत् बुधः ।
पवमानानुवाकेन ततो मार्जनमाचरेत् ॥
उपवीतकृतौ विप्रौ शुद्धौ द्वावेव भाषितौ ।
एकोऽनुवर्तको विप्रश्चान्यो मध्यगधावकः ॥
प्राक्प्रत्यग्वदनौ चोदग्दक्षिणाभिमुखावपि ।
स्थित्वा परस्परं तुल्यं तत्सूत्रमनुवर्तयेत् ॥
एवं (?) ज्ञात्वाऽनुवर्त्याथ कुशैर्घृष्ट्वा कुशास्तृते ।
देशे प्रसार्य दर्भौ द्वौ दत्त्वा कृत्त्वा करध्वनिम् ॥
भ्रमं न वीक्षितव्यं हि पितॄणां तृप्तिदं हि तत् ।
सन्ताडयेत्करतलं देवषीर्णां [[देवर्षीणां??]] हि तृप्तिदम् ॥
पश्चात् तत्सूत्रमादाय प्रणवव्याहृतित्रयम् ।
जपन् शनैश्शनैर्ग्रन्थिं कुटिलं परिमोचयेत् ॥
शुल्बं त्रिवलयं कृत्वा तदग्राभ्यां दृढं तथा ।
आवेष्ट्य बन्धयेत् ग्रन्थिं तृतीयं चोपरि क्रमात् ॥
पलाशखदिराश्वत्थबिल्वाद्यध्वरभूरुहाम् ।
तत् क्षिपेत् एकशाखायां भूर्भवस्सुवरोमिति ॥

प्रतिष्ठाकर्म कृत्वाऽथ यथावत् धारयेत् ततः ॥

[[92]]

१६ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा①

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा ॥

पादौ प्रक्षाल्य, आचम्य, प्राणानायम्य, 'श्रीमान् वेङ्कट .....सदा हृदि' । अस्यां शुभतिथौ भगवत्(श्रीमन् नारायण)प्रीत्यर्थं, 'यज्ञोपवीतप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा, शुचौ देशे जलपूर्णं सकूर्चयाज्ञियशाखं कुम्भं निधाय, तस्मिन् यज्ञोपवीतं निधाय, यज्ञोपवीतं स्पृशन्,

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

1चतस्रस् स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधाति -

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

भूर्! अ॒ग्निञ् चं पृथि॒वीञ् च॒ माञ् चं ।
त्रीँश् चं लो॒कान्त् सवँ्वत्स॒रञ् चं ।
प्र॒जापंतिस् त्वा *(स्वयम्-आतृण्णे!)* **सादयतु** ।
तयां दे॒वतंया ऽङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वा **सींद** ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

भूर्व्याहृतिः, अग्निर्देवता, पृथिवी लोकः, अहम् उपधाता,
त्रिलोकवासिनो जनाः, संवत्सरस् सर्वानुग्राही कालः,
सर्वमिदं त्वद्-उपधान-लब्धात्मकं, तस्माद्भूराद्यात्मिकां त्वां प्रजापतिस्सादयतु,
त्वं च तया देवतया सह
अङ्गिरसाम् इव स्थिरा सीद ।
एवं सर्वासु दिक्षु योज्यम् ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

भुवो॑ वा॒युञ् चा॒न्तरि॑क्षञ् च॒ माञ्चं ।
त्रीँश्च॑ लो॒कान्त् सवँ्वत्स॒रञ्चं ।
प्र॒जापंतिस्त्वा **सादयतु** ।
तयां दे॒वतंया ऽङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वा **सींद** ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

स्वंर् आदि॒त्यञ् च॒ दिवंञ् च॒ माञ् चं ।
त्रीँश्च॑ लो॒कान्त् सवँ्वत्स॒रञ्चं ।
प्र॒जापंतिस् त्वा **सादयतु** ।
तयां दे॒वतंया ऽङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वा **सींद** ॥

▼ ***विश्वास-प्रस्तुतिः***

भूर् भुव॒स् स्वंश् च॒न्द्रमंसञ् च॒ दिशंश् च॒ माञ्चं ।
त्रीँश्च॑ लो॒कान्त् सवँ्वत्स॒रञ्चं ।
प्र॒जापंतिस् त्वा **सादयतु** ।
तयां दे॒वतंया ऽङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वा **सींद** ॥ 5 ॥

इत्यभिमन्त्र्य,

'ओं भूः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओं भुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओँसुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । 'ओं भूर्भुवस्सुवः' यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि । इति प्रतिष्ठाप्य - प्रथमतन्तुदेवतां 'पृथिवीम्' आवाहयामि । द्वितीयतन्तुदेवताम् 'अप' आवाहयामि । तृतीयतन्तुदेवतां 'तेज' आवाहयामि । चतुर्थतन्तुदेवतां 'वायुम्' आवाहयामि । पञ्चमतन्तुदेवताम् 'आकाशम्' आवाहयामि । षष्ठतन्तुदेवतां 'प्राणम्' आवाहयामि । सप्तमतन्तुदेवताम् 'आत्मानं' आवाहयामि । अष्टमतन्तुदेवताम् 'अन्तरात्मानम्' आवाहयामि । नवमतन्तुदेवतां 'परमात्मानम्' आवाहयामि ।

[[93]]

इति नवतन्तुदेवताः अक्षतैरावाह्य, आसनादिषोडशोपचारैरभ्यर्च्य, प्रथमग्रन्थिदेवतां ब्रह्माणम् आवाहयामि । द्वितीयग्रन्थिदेवतां विष्णुम् आवाहयामि । तृतीयग्रन्थिदेवतां गिरीशम् आवाहयामि । इति ग्रन्थित्रयदेवताः अभ्यर्च्य, यज्ञोपवीताधिष्ठातृदेवतां श्रियःपतिम् आवाहयामि इति श्रियः पतिं च आवाह्य, अभ्यर्च्य, यज्ञोपवीतसहितं कूर्चं पाणिना गृहीत्वा,

आ स॒त्येन॒ रजंसा॒ **वर्तंमानो**
निवे॒शयंन्न् अ॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च ।
हि॒र॒ण्ययेंन सवि॒ता रथे॒न॒+
+आऽऽदे॒वो **यांति॒** भुवंना **वि॒पश्यंन्** ॥

उ"द् वयं" त"मसस् प"रि
ज्यो"तिष् **प"श्यन्त** उ"त्तरम् ।
देवं" देवत्रा" सू"र्यम्
अ"गन्म ज्यो"तिर् उत्तम"म् *(←"उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र" इत्य् अन्तोदात्तः)* ॥

उ"दु त्यं" **जात"वेदसं**
देवं" **वहन्ति केत"वः***(→रश्मयः)* ।
दृशे" वि"श्वाय सू"र्यम् ॥

चित्रं" देवा"नाम् **उ"दगाद्** अ"नीकं
च"क्षुर् मित्र"स्य व"रुणस्याग्नेः" ।
आ"-प्रा*(←पूरणे)* द्या"वा-पृथिवी" अन्त"रिक्षं
सू"र्य आत्मा" ज"गतस् तस्थु"षश् च ॥

इत्यन्तम् उक्त्वा, सूर्याय प्रदर्श्य, पूर्ववत् निधाय, यज्ञोपवीतं स्पृशन्,

१२ त्र्यम्बकं यजामहे③

त्रि"यम्बकं यजामहे
सुग"न्धिम् पुष्टि-व"र्धनम् *(<"गतिकारकोपपदात् कृत्")*।
उर्वारुक"म् *(स्थूलफलम्)* [इ]व ब"न्धनान्
मृत्यो"र् मुक्षीय, मा" ऽमृ"तात्॥

इति मन्त्रम् अष्टोत्तरशतसङ्ख्यया अष्टाविंशतिसङ्ख्यया वा गायत्रीं च जपित्वा, आचम्य, सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥ (सर्वत्र पृथिव्यादिशरीरकश्रियःपतिमेव ध्यात्वा आराधयेत् ॥)

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

[[94]]

१७ यज्ञोपवीतधारणक्रमः①

यज्ञोपवीतधारणक्रमः ॥

आचम्य प्राणानायम्य, "यज्ञोपवीतधारणं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य, सात्त्विकत्यागं कृत्वा,

> यज्ञोपवीतधारणमन्त्रस्य, ब्रह्मा ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः त्रयीविद्या देवता

य॒ज्ञो॒प॒वीतं पर॒मं प॒वित्रं॑ प्र॒जाप॑ते॒र्यत्स॑ह॒जं पु॒रस्ता॑त् ।
आ॒यु॒ष्यं॑म॒ग्र्यं॑ प्रति॑मु॒ञ्च शु॒भ्रं य॑ज्ञोपवी॒तं बल॑मस्तु॒ तेजः॑ ॥ [[TODO:परिष्कार्यम्??]]

इति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुक्कुटासनतया उपविश्य धारयेत् । गृहस्थः पुनः सङ्कल्प्य द्वितीययज्ञोपवीतं धारयेत् । एकैकमपि यज्ञोपवीतं पृथक् प्राणान् आयम्य, सङ्कल्प्य, मन्त्रोच्चारणपूर्वकं धारयेत् ॥ आचम्य,

> उपवीतं भिन्नतन्तुं जीर्णं कश्मलदूषितम् ।
> विसृजामि [*] जले ब्रह्मवर्चो दीर्घायुरस्तु मे ॥

[*]:

पुनः (पा.भे)

इति जीर्णयज्ञोपवीतं शुद्धदेशे त्यजेत् । सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ॥

[[95]]

२१ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः①

॥ घण्टाप्रतिष्ठाक्रमः ॥

घण्टां च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथोचितैः ।
पञ्चवारुणकैर्मन्त्रैः नववस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
स्थण्डिले शालिभारं च निक्षिप्य तिलतण्डुलान् ।
तदूर्ध्वं नववस्त्रं च सदर्भं न्यस्य तत्र च ॥
कुम्भमेकं समभ्यर्च्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
घण्टामन्त्रेण जुहुयात् आचार्यः समिदादिभिः ॥
शोषणादीनि कार्याणि तां यथोक्तां विचिन्तयेत् ।
शान्तिहोमावसाने च स्पृशेत् तां होमसर्पिषा ॥
प्रभाते कुम्भतोयेन तामुक्षेन्मन्त्रपूर्वकम् ।
एवं तु संस्कृतां घण्टां चालयेत् सर्वकर्मसु ॥
उद्घाटने कवाटस्य, प्रस्तुते पूजने तथा ।
आवाहनेऽर्घ्यस्नपने पुष्पे धूपे च दीपके ॥
नीराजने यवनिकासमुद्धारे निवेदने ।
होमे भूतबलौ कर्मण्युद्वाहे चालनं मणेः ॥
उत्सादनं पिशाचादेः प्रीणनं च हरेः परम् ।
सन्निधाने त्वमर्त्यानां घण्टायाः चालनं भवेत् ॥
असंस्कृतायाः चलने ग्रामादेः चलनं भवेत् ।
निष्फला चापि पूजा स्यात् परस्य परमात्मनः ॥
घण्टां प्रयोजयेत् यस्तु जायते कीर्तिमान् नरः ।
घण्टासंस्कारवत् धूपदीपादेः संस्कृतिर्भवेत् ॥

॥ इति घण्टाप्रतिष्ठाविधिः समाप्तः ॥

[[99]]

२२ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः①

॥ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः ॥

पादौ प्रक्षाल्य,
द्विराचम्य,
त्रिः प्राणानायम्य,

> 'श्रीभगवदाज्ञया, भगवत्प्रीत्यर्थं, श्रीचूर्ण-प्रतिष्ठां करिष्ये'

इति सङ्कल्प्य,
'कृतं च...' इत्यादि-भगवच्छास्त्रोक्त-सङ्कल्पं कृत्वा
'भगवतो बलेन.....' इति बल-मन्त्रं जपित्वा,
'भगवानेव.....' इति सात्त्विक-त्यागं च कृत्वा,
हरिद्रा-चूर्णानि, तण्डुल-चूर्ण--तुलसी-कर्पूर-गन्ध-कुङ्कुम-पुष्पैः मिश्रीकृत्य,

> श्रियं॑ दे॒वीम् उप॑ह्वये॒
> श्रीर् मां॑ दे॒वी जु॑षताम् ।
> का॒ं सो॒स्मि॒तां हिर॑ण्य-प्राकाराम्
> आ॒र्द्रां ज्वल॑न्तीं तृ॒प्तां त॒र्पय॑न्तीम् ॥

इति श्रीचूर्णं प्रोक्ष्य,
"श्रीम्'' इति 'श्रीबीजेन',
'श्रीगायत्र्या' (पु. २९) च अष्टोत्तर-सहस्रं (-शतं) **जपित्वा**,
लक्ष्मीम् **आवाह्य**,
'भगवान् एव...' इति *(उत्तरं)* सात्त्विक-त्यागं कुर्यात् ॥

तद् अभिषिक्तं, श्री-गल-स्थितं *(वा)* श्रीचूर्णं धारयेत् ॥

▼ ***विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)***

बिम्बानां जलेनाभिषेकात् परं
किञ्चिद् इव श्रीचूर्णं गृहीत्वा ऽभिषिच्य
गलस्याधो श्रीचूर्णपिष्टं स्थापयन्तीति दृश्यते ।

> असंस्कृतां हरिद्रां तु
> मुखे लिम्पन् नराधमः ।

> तन्मुखं न निरीक्षेत
> चण्डालम् इव न स्पृशेत् ॥

॥ श्रीचूर्णप्रतिष्ठाक्रमः समाप्तः ॥

[[100]]

२३ पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा①

पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठा ॥

सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सोर्ध्वपुण्ड्रः पवित्रपाणिः सदस्यान् प्रणम्योत्थाय, दक्षिणासहितं ताम्बूलं गृहीत्वा 'ओं नमस्सदसे ... स्वामिनः ... स्वीकृत्य - पद्माक्षमालिकाप्रतिष्ठां कर्तुं योग्यतासिद्धिरस्त्विति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु । (तथास्तु - योग्यता सिद्धिरस्तु, इति प्रतिवचनं) दर्भेष्वासीनः, दर्भान् धारयमाणः, प्राणानायम्य, ...शुभतिथौ 'श्रीभगवदाज्ञया ... प्रीत्यर्थं पद्मालिकाप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, मालिकां गृहीत्वा, मूलमन्त्रेण मार्जयेत् । पञ्चगव्यैः, पुण्याहजलैः पवित्रमन्त्रेण, मूलमन्त्रेण, द्वादशाक्षरेण, षडक्षरेण, द्वयेन च सिञ्चेत् । ततः पुरुषसूक्तेन (पु. ७१) तद्विष्णोरिति मन्त्रेण (पु. ३४) विष्णुगायत्र्या (पु. २९) 'विष्णो रराटमसि' इति सप्तवैष्णवमन्त्रेण च (पु. ३३) अभिमन्त्र्य, निशामेकां गोमूत्रे निक्षिप्य, प्रभाते पुनरादाय शुद्धोदकैः प्रक्षाल्य, गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः अभ्यर्च्य वैष्णवाग्नौ पूर्वोक्तैः एतैः मन्त्रैः आज्येन जुहुयात् । मालिकां स्पृशन् शतकृत्वः मूलमन्त्रं जपेत् । ततः श्रीचरणनलिनयोः न्यस्येत् । तां पुनरादाय भक्तियुक्तस्सन् तुलसीमणिमालिकया सार्धं कण्ठे सदा धारयेत् ॥ आशौचाद्यशुचिसमये मालां न धारयेत् ॥

॥ विष्वक्सेनसंहितोक्तपद्मक्षमालिकाप्रतिष्ठा सम्पूर्णा ॥

[[101]]

२४ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा①

॥ तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा ॥

पादौ प्रक्षाल्य, 'श्रीभगवदाज्ञया .... प्रीत्यर्थं तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य, मालिकां गृहीत्वा, पुण्याहजलेन, पञ्चगव्येन, पञ्चामृतेन च संसिच्य गोमूत्रे दिनमेकम् अधिवास्य तस्मात् ताम् उद्धृत्य श्रीदेवीपञ्चाक्षरेण, श्रीसूक्तेन, (पु.२८), भूसूक्तेन (पु.६८-८९), श्रीगायत्र्या (पु.२९) च यथाशक्ति जपन् संस्कुर्यात् । विष्णुपत्नीं तुलसीं देवीं मालिकायामावाह्य, गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः अभ्यर्च्य, वैष्णवाग्नौ श्रीमन्त्रेण, श्रीसूक्तेन, भूसूक्तेन, श्रीगायत्र्या, भूगायत्र्या च जुहुयात् । मालिकां श्रीशचरणकमलयोर्विन्यस्य प्रणम्य तां पुनरादाय श्रीबीजं शतकृत्वो जपित्वा मुमुक्षुः प्रत्यहं, विशेषेण जपकाले च धारयेत् ॥

(विष्वक्सेनसंहितायाम्)

> यथा पतिव्रता साध्वी सर्वाभरणभूषिता ।
> पतिशुश्रूषणं कुर्यात् सावधानेन चेतसा ॥
> तद्वत् चक्रादिचिह्नैश्च चिह्नितो द्विजसत्तमः ।
> पद्माक्षतुलसीमालां पवित्रं च यथाक्रमम् ॥
> सन्धार्य नित्यकर्माणि विष्णोः प्रीत्यर्थमाचरेत् ।

अप्रतिष्ठितमालाधारणे महान् प्रत्यवायस्स्यात् ॥

इति विष्वक्सेनसंहितोक्ता तुलसीमणिमालिकाप्रतिष्ठा सम्पूर्णा ॥

[[102]]

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (https://rebrand.ly/dyuganga) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study.

The texts may be presented as

- audio files (eg: MahAbhArata audio book project),
- as web pages (eg. Apastamba-gRhya-sUtra, Apastamba-dharma-sUtra, EkAgnikANDa commentary, manu-smRti, raghuvaMsha, more kalpa-texts, tattva-texts, universal subhAShita DB),
- as dictionaries (eg: stardict)
- ebooks distributed on various platforms - (eg: vishvasa.github.io/book-pub, amazon, google play - SVK SVT का). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.)

You may subscribe to mail-streams for past and future announcements (dg, hv, san).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था ऽजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते। तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थसङ्कलनकेन्द्रम् इति वक्तुमलम्।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा महाभारतपारायणप्रसारणे), जालक्षेत्रपृष्ठैर् वा (यथा विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाग्निकाण्डटीका), शब्दकोशैर् वाऽपि (stardict)।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहासपुराणानि, कल्पवेदाङ्गग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use contact page on our website) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.